

M.Ə.Rəsulzadə

**BAKI VƏ AZƏRBAYCAN
TARİXİNƏ DAİR ƏSƏRLƏR**

(1918-1919)

M.Ə.Rəsulzadənin oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabına onun Bakı və Azərbaycan tarixi ilə əlaqədar Cümhuriyyətin varlığının ilk ilində yazdığı əsərləri daxil edilmişdir. Onlardan biri Bakı hələ azad edilməmişdən, 1918-ci ilin sentyabrından əvvəl İstanbulda nəşr olunan “Tərcümani-həqiqət” qəzetində Bakı ilə əlaqədar verdiyi bəyanat, 1918-ci il noyabrın əvvəllərində İstanbuldan vətənə döndükdən sonra, 1918-ci il dekabrın 2-dən başlayaraq “Azərbaycan” qəzetində “Azərbaycan paytaxtı” sərəlövhəsi ilə dərc olunan elmi araşdırmaları, habelə müstəqil dövlətimizin Azərbaycan adlanması ilə əlaqədar İran iddialarına cavab olaraq yazdığı “İran və biz”, “Azərbaycan və İran”, “İran – Azərbaycan” sərəlövhəli məqalələri, həmçinin Cümhuriyyətin bir illiyi ilə əlaqədar “İstiqlal” məcmuəsində dərc olunmuş “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı əsəri daxil edilmişdir.

Zənnimizcə oxucular üçün faydalı olacaqdır.

Araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından
latın qrafikasına çevirəni, ön sözün müəllifi,
lüğətin tərtibçisi:
Şirməmməd Hüseynov

Transliterasiyanın redaktorları:
prof. Şamil Vəliyev,
elmi işçi Samir Xalidoğlu (Mirzəyev)

Redaktor:
f.ü.f.d. Aygün Əzimova

M.Ə.Rəsulzadə

Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-1919)

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013, 160 səh.

Qanun Nəşriyyatı

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., II Alatava 9

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

ISBN 978-9952-26-579-8

© Qanun Nəşriyyatı, 2013

© Hüseynov Ş., 2013

Ön söz

Milli müstəqillik, milli paytaxt, milli bayraq, milli dövlət xalqların arzu etdikləri və nail olmaq istədikləri ən böyük və müqəddəs nemətdir. 1923-c ildə M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabı işıq üzü görmüşdür. Bu nəşr ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Paşa da tanış olmuşdur. O demişdir: "Mən dünyaya səndən üç sənə erkən göz açmışam, ancaq bütün Türk aləmində Türkün istiqlal bayrağını sən qaldırmısan və bayraq enməsin deyə mən sənənin əlindən alıb Türkiyə üzərində dalğalandırmışam. Enməz deməyən bu bayraq, enməyəcəkdir!"

Məlumdur ki, 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığı elan edilmişdi. Müstəqilliyin elanı əgər millətin əksəriyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdısa, onun əleyhinə çıxanlar da az olmamışdı. Xüsusilə, Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşevik-daşnaq güruhi, ona qoşulan bolşevik hümmətçilər, şovinist ruslar, həmçinin İran rəsmiləri bu tarixi aktı qəbul etmək istəmirdilər.

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi "Azərbaycan istiqlalının düşmənləri dostlarından çox idi. Türk olmayan bütün rus firqələri və rus təmayülündə olan digər xristian firqələr bu fikrə tamamilə əks idilər. Rus burjua firqələri Bakı sərvətindən əl çəkmək fikrilə heç bir növlə ülfət edə bilmirdilər"

"Azərbaycan" qəzetinin Bakıda nəşr olunmağa başlayan 3 oktyabr tarixli 5-ci nömrəsində "Bakı məsələsinə dair mülaqat" sərlövhəli bir yazı dərc edilmişdir. Məqalədə oxuyuruq: "Bakı alınmamışdan əqdəm bizim bədxahlarımız tərəfindən Bakını Azərbaycandan ayırmaq üçün cürbəcür vasitələr, dür-lü-dürlü hiylələr aranıyordu".

Tiflis saxta sosialist vərəqələri və erməni qəzetləri "Bakı Azərbaycanın olmuyub "sərbəst" şəhər (volnı qorod) olsun şüarını təbliğ edirdilər. Avropa siyasi dairələrinin diqqətini də Bakı məsələsinə cəlb etmək istəyirdilər. Həmin məsələ xüsusunda İstanbulda nəşr edilən "Tərcümani-həqiqət" qəzetəsi mühərrirlərindən birini İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadənin yanına göndərmiş, ondan bəyanat istəmişdi. Biz həmin bəyanatı da kitabçaya daxil etmişik. "Bakı Azərbaycanın, Azərbaycan da Bakınıdır. Bakını Azərbaycandan ayırmaq istəyən kim olursa-olsun Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təsəvvür olunamaz" – M.Ə.Rəsulzadənin hökmü belə idi.

Hətta M.Ə.Rəsulzadənin təəssüflə yazdığı kimi "müsəlman sosialistlərin ələmdarı bulunan "Hümmət" firqəsi başda doktor Nəriman olmaq üzrə Azərbaycan muxtariyyətinin ən güclü düşməni (ədüvv-canı) idilər. "Hümmət"ə görə guya istiqlalçılar milləti fəlakətə çəkir". Azərbaycan fikri türklük iddiaları xəlqin degil, bir takım burjuapərəst "boşboğaz"ların imiş. Müsəlmanların mənfəəti "qırmızı əmələ bayrağının" al-

tına toplanmaq və "Rusiya demokratiyasından ayrılmamaq imiş". İslamçıların nəzərində də müsavətçilər həqsiz idilər. O zamankı "Rusiyada müsəlmanlıq" istiqlal tərəfdarlarını təfriqçilikdə, milləti-islamı parça-parça eləməkdə ittiham edirdilər.

Fəqət müsavətçilər bütün bu hücumlara, bütün bu ittihamlara rəğmən: Yaşasın Azərbaycan! deyirdilər.

Məlumdur ki, 1918-ci il avqustun 27-də Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında Türkiyədən gizli bir saziş imzalanmışdı. Onun 6-cı fəslə Qafqaza aid idi. Saziş ilk növbədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmişdi. Belə ki, Almaniya Bakının Sovet Rusiyası tərkibində qalmasının tərəfdarı idi. Bir şərtlə ki, Rusiya hər ay çıxarılan neftin dördüdə bir hissəsini Almaniya versin. İstanbul mətbuatında bu gizli saziş barədə məlumat verildi. Sentyabrın 1-də İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə bu barədə xüsusi məktub göndərmişdi. Orada deyilirdi: "Berlindən alınan məlumatlara görə bolşeviklərlə Almaniya arasında əlavə müqavilə imzalanmışdır. Qafqaz dövlətlərindən bolşeviklər yalnız Gürcüstanın müstəqilliyini tanımışlar və almanlar isə Bakıda çıxarılan neftin bir hissəsini almaq müqabilində Bakını və onun neft rayonlarını özündə saxlamaq arzularına etiraz etməmişlər. Bu xəbər hamımızı sarsıtdı, qəzetlər onu hiddətlə çap edir. Tələt Paşa Berlinə getməyə hazırlaşır. Necə olursa olsun Bakını almaq, almaq və almaq lazımdır" (*Bu barədə daha ətraflı bax. C.Həsənli "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)" B., 2009, səh.152-155*).

Sentyabrın 12-də İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələri Almaniya səfirliyinə Azərbaycan hökumətinin etiraz notasını təqdim etdilər. Nota həmçinin bitərəf ölkələrin

də nümayəndələrinə verildi. M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə hökumət adından verilən bu notada Bakının tarixi, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi cəhətdən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, paytaxtı olduğunu geniş şərh edilirdi. M.Ə.Rəsulzadənin təqdim etdiyimiz "Azərbaycan paytaxtı" sərəlövhəli əsəri də məhz bu münasibətlə qələmə alınmışdır.

1918-ci il noyabrın 7-də M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan Bakıya qayıtdıqdan sonra müstəqil Azərbaycana qarşı təxribatların hələ də davam etdiyi bir şəraitdə İstanbulda yazmağa başladığı tədqiqatlarını "Azərbaycan" qəzetində dərc etdirməyə başlayır. Bu tədqiqatlar "Bakının tarixi" əsərinin müəllifi görkəmli tarixçi alim Sara xanım Aşurbəylinin qeyd etdiyi kimi bu sahədə "ilk təşəbbüs" idi.

1918-ci il noyabrın 8-də "Azərbaycan" qəzeti oxuculara xatırladırdı ki, İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti Bakıya gəlmişdir. Bu xəbərdə onlarla birlikdə Əhməd bəy Ağayevin də Bakıya gəldiyi bildirilirdi. Maraqlıdır ki, noyabrın 10-da "Azərbaycan" qəzeti M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Ağayevin vətənə qayıtması ilə əlaqədar "Vətənimizin iki simayi-möhtərəmi" sərəlövhəli təqdimat səciyyəli iki maraqlı yazı vermişdi. Bunlardan "Ağaoğlu Əhməd bəy" sərəlövhəli yazının müəllifi Ü.Hacıbəyli, "Rəsulzadə Məhəmməd Əmin" sərəlövhəli ikinci yazının müəllifi isə Xəlil İbrahim idi. Bu vaxta qədər tədqiqatçılarımızın nəzərindən yayınmış bu yazıları da kitabda verməyi faydalı saydıq.

Məlumdur ki, Bakı Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edildikdən sonra da Bakını və Abşeronu Rusiyanın tərkib hissəsi hesab edənlər də vardı. 1918-ci il noyabrın 17-də ingilis hərbi hissələri ilə İranın Ənzəli şəhərindən Bakıya gələn ağqvardiyaçı general Biçeraxovun təyyarəsi şəhər üzərinə

xüsusi vərəqlər tökmüş və Bakını Rusiya şəhəri elan etmişdi. Rusların və erməni fəhlələrinin çoxluq təşkil etdikləri Bakı Fəhlə Konfransı Azərbaycan hökumətini tanımadığı barədə qətnamə qəbul etmişdi.

İran rəsmi dairələri isə müstəqil Azərbaycanı tanımamaq siyasətində israr edirdilər. M.Ə.Rəsulzadə onların da iddialarının əsassız olduğunu tarixi dəlillərlə sübut edirdi.

Aparılan çox böyük tarixi və elmi dəlillər öz nəticəsini də verirdi. Məsələn, Azərbaycan istiqlalının və Bakının Azərbaycan paytaxtı olmasının ən böyük düşmənləri sayılan ermənilər 1919-cu il yanvarın sonunda Azərbaycan hökumətinə rəsmi müraciət etmiş, hökumət və parlamentin fəaliyyətində iştirak etmək arzusunda olduqlarını bildirmişdilər. "Azərbaycan" qəzeti 1919-cu il yanvarın 31-də (102-ci nömrədə) belə bir xəbər dərc etmişdi: "Ermənilər Azərbaycan hökumət və parlamanında". Burada deyilirdi: "Bakı erməni milli komitəsi rəisi-vükəla həzrətlərinə bir məktub yazaraq ermənilərin Azərbaycan hökumət və parlamanına daxil olmaq istədiklərini bildirmişdir".

Kitaba M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyətin bir illiyi ilə əlaqədar nəşr olunmuş "İstiqlal" məcmuəsindən onun "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərini də oxuculara təqdim edirik.

Bu əsərlər zənnimizcə Cümhuriyyət dövrü və bütövlükdə Azərbaycan tarixi ilə məşğul olanlar və bu məsələlərlə maraqlananlar üçün faydalı ola bilər. Onu da deyim ki, bu məqalələr M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin 5-ci cildinə də daxil ediləcəkdir.

Şirməmməd Hüseynov

Xan Sarayının təslimi

Xan sarayının "Asari-Ətiqə cəmiyyəti" tərəfindən təhvil alınması və bu münasibətlə şəhərdə böyük bir təntənəli nümayiş qurulduğu dünki nömrəmizdə təsvir edilərək nitqlərin təfsilatını bu günə buraxmışdıq. Şimdi "Asari-Ətiqə" cəmiyyətinin bir təşəbbüsü halından çıxaraq cəməətin hərəkət və əhvali-ruhiyyəsinin təsiri ilə böyük bir milli bayram surəti almış bu nümayişdə irad edilmiş olan nitqlərdən bəzi mühümlərini müxtəsər dərc edirik:

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əfəndinin nitqləri:

1. Xan sarayı həyatında: Millətədaşlar, inqilab sayəsində biz azad olduğumuz kibi bizim sabıqkı hürriyyətimizə bir nişangah olan bu bina da azad oldu. Mütəxəssislər yüz illik əsarətindən sonra xilas olan bu binada sənətkarənə incəliklər buluyurlar. Fəqət bu gördüğümüz şey mədəniyyəti-islamiyyə dəryasından alınmış kiçik bir qətrədir. Bu bir güldür. İslam mədəniyyəti bustani-nəqqəşəsindən dərilmə soluq bir yarpaqdır.

Cəmaət, islam mədəniyyəti nədir? O, islamla müşərrəf olan millətlərin yetişdirmiş olduğu dahilər, tərbiyə elədigı ərəbabi-sənət və fənnin toplamış olduqları bir güldəstədir. Qərnətə, Qərtəbə, Bağdad, Buxara, Səmərqənd kibi baxçalardan dərilən güllərdən ibarət olan bu güldəstəyə ərəblər – İbn Rüşd, İbn Xəldun kibi, farslar Əbülfərəc Zəməxşəri kibi, türklər də Fərabı, İbn Sina, Uluğ bəylər kibi çiçəklər bağışlamışlardır. İslam mədəniyyətinin süqutu ilə islam hökumətlərinin süqutu arasında bir münasibət vardır.

Mədəniyyəti-islamıyyə ümumi degil idi. Elm, fənn, sənət və ədəbiyyat salonlara, böyük məhfillərə, xəlifə, soltan və əmirlərə yaxın dairələrə məxsus idi. Yalnız mədəniyyət degil, bununla mütənasib olaraq hakimiyyət də millətdə degil, sinfi-mümtazda, məhdud əllərdə idi. Bu bilxassə ərəb olmayan millətlərə təsir ediyordu. Türklər islam ülum və fününuna aləmcə məşhur böyük dahilər bəxş etmişkən, öz millətlərinə heç bir şey verə bilməmişlərdi. Çünki ərəbcə yazmış, farsca nəzm söyləmiş, ərəbləşmiş, farslaşmış və son zamanlarda isə ruslaşmışlardı. Millət ilə üləması arasında irtibat yox idi. Elm, fənn və ədəbiyyat milli degil idi. Bunun üçün hökumət də milli və ümumi degil idi. İştə, görüyorsunuz müəlləq istiqlalımızdan bizə ancaq bir Xan sarayı qalmış. Bu saray bizə göstəriyor ki, biz keçmişə malik bir millətimiz. Fəqət hala ərəbcə və rusca söyləmək məcburiyyətində olan halımız bizə göstərməlidir ki, istiqbalı hənuz xətərlər içində bulunan bir millətimiz. Əgər istiyorsan ki, muxtariyyətimiz əlimizə gəlsin, əgər istiyorsan ki, asari-ətiqəmiz daima özümüzdə qalsın, o zaman çalışmalıyıq ki, hakimiyyət xanlara məxsus olmayıb ümummillətə keçsin, elm, fənn, bilik dəxi kahinlərin, mollaların mülki-məxsusi olmayıb ümumiləşsin. Bu isə yalnız türkləşmək və milliləşməklə olur. Yaşasın milli muxtariyyət, yaşasın türklük! (Alqışlar).

İştə, cəmaət, bən sizi və bugünkü təntənənin sahibi olan "Asari-Ətiqə" cəmiyyətini təbrik edərək diyoram: bayramınız

mübarək olsun, çünki bu gün böyük ibtidaların ibtidasıdır! (Gurultulu alqışlar).

2. Tazə Pir həyatında birinci dəfə: Millətdaşlar! Siz bu gün şəhərimizdə böyük bir şənligə səbəb olan binanı gördünüz. Ondan daha böyük, daha ehtişamlı binalar şəhərimizdə çoxdur. "İsmailiyyə" binasının yanında o nədir ki!.. Əcəba, bizi oraya götürən nə idi? Şübhəsiz ki, o daşlar degil, o daşlardakı məna idi. Burada sizə bir həqiqət ərz etmək istiyorum. Vəqtilə şəhər idarəsi canişinə müraciət edib istəmişdi ki, Xan sarayını onun təhvilinə versinlər, tainki orada muzey düzəltsinlər, buna icazə verilmədi. Bu məsələ sərdar divanxanasında müzakirə edildiği zaman istibdadın ərkanlarından (məşhurdur) biri demişdi ki: "Xan sarayının qapısı açıla bilməz, çünki o açılarsa Bakı müsəlman şəhəridir, cəmaət gedər görər, keçmiş yadına düşər, oyanar, həyəcani-milliyəsi təhrik olunar". Görüyorsunuz ki, istibdad həyatimilliyədən nə qədər qorxuyordu. Bunu siz özünüz də çox kərə idi böyük bir təntənə ilə təslim olunan binanın yanından keçərkən görmüşsünüz ki, oradakı qaravullar adamı süngü ilə qorxudurdular. Fəqət inqilabçı demokratiya hökuməti hissiyyati-milliyədən qorxmuyor. O yalnız asari-ətiqəni degil, millətin qəsb olunmuş hüququnu belə qaytarıyor. Demokratiya hökuməti açıq bir alın ilə elan ediyor ki, "hər hanki millət nə cür istiyorsa o cür öz işlərini aparsın, istiyorsa muxtar, istiyorsa müstəqil olsun, hətta istiyorsa ayrılınsın!".

İştə, aradakı fərq (Alqışlar). Bunu biz bilməli, təqdir etməliyiz. Bilməliyiz ki, hürriyyət və inqilabçı demokratiyaya endirilən zərbə millətlərə endirilmiş bir zərbədir. Əgər istiyorsaq ki, Xan Sarayının əsirlikdən xilasını bu millətin əbədilicə əsirlikdən xilasına həqiqi bir ibtida təşkil eləsin, o zaman inqilabın, hürriyyətin müdafiəsinə hazır olalım, dostumuzla düşmənlərimizi tanıyalım. Yaşasın inqilab. Var olsun demokratiya! (Alqışlar).

3. Tazə Pirdə ikinci dəfə: Cəmaət! Təkrar sizin hüzurunuza çıxmaqdan məqsədim buradan getmədən əvvəl xatirimə gələn bir nöqtəni sizə ərz eləməkdir. İndi siz Xan Sarayından gəliyorsunuz. Gördünüz oradakı o bizim tazə əsarətdən xilas olmuş binamızı. Gördünüz ki, saxsı qırıqlarına, süpürgə töküntülərinə, bilməm nə anbarlarına təxsis edilmiş yığıq-tökük bir saraya varis olmuşuz. Siz əgər o möhnətdidə divarlara diqqətlə baxsaydınız şadlığınızdan bir az fariğ olub da Xan sarayındakı xizzəti görsəydiniz, heç şübhəsiz ki, "sənə nə oldu bu günə düşdün!" – deyə sorardınız. Və əmin olunuz ki, o daşlar dilə gələr, sizə deyərdilər ki: bənim əsirliyimdə əsir edənlərdən ziyadə təqsir bəni əsir verənlərdədir. Kənardan gələn hücumlara qarşı içəridə hökm sürməkdə olan xanlar birləşməgi bilmədilər. Bakı öz başına, digərləri də öz başlarına hərəkət etdilər. Onlar ancaq öz nəfslərini gördülər, xəlqi düşünmədilər.

Əvət, biz o daşları, o bizə əsarətimizi təmsil edərək daş halına gələn o binanı dindirsəydik bundan başqa cavab alamazdıq.

Bu cavabdan alacağımız ibrət nədir? Bəlli: birləşməli, ittifaq etməli. Xilasımızı, müdafiəmizi başqalarından, ağalardan, varlılardan gözləməməli, bütün millət özünü qazanmaya, özünü saxlamaya hazır olmalıdır. Bilməlidir ki, yalnız ağaların, yalnız böyüklərin və yalnız varlılar himməti ilə xilas olan millət həqiqi surətdə xilas olamaz. Öz xilaskarlarına əsir olar, böylə bir hal isə təkrar daşları ağıladar, dilə gətirər. Bu millət muxtar olmalı, fəqət bilməlidir ki, millətin işini ancaq millət özü görməlidir.

Bundan sonra tikdigi evləri xanlara degil, millətin özünə məxsus olaraq tikməlidir. Bunun üçün də lazımdır ki, millət ümumiyyət etibarilə fədakarlığa hazırlaşsın. Var olsun fədakar millət! (Gurultulu alqışlar).

"Açıq söz", 25 dekabr 1917, №637

Bakı məsələsinə dair mülaqat

Bakı alınmamışdan əqdəm bizim bədxahlarımız tərəfindən Bakını Azərbaycandan ayırmaq üçün cürbəcür vəsilələr, dürlü-dürlü hiylələr aranıyordu.

Bu xüsusda Tiflis "məhafili" ən ciddi iqdamatda bulunur idi. Həmin "məhafildən" Bakı Azərbaycanı olmuyub, "sərbəst" şəhər (volni qorod) olsun şüarı dəxi çıxmış idi. Həmin şüara Tiflis saxta sosialist vərəqələri və erməni qəzetləri rəvnəq verib Avropa siyasi məhafilinin diqqətlərini Bakı məsələsinə cəlb etmək iddiasında bulunuyorlardı.

Həmin məsələ xüsusunda İstanbulda nəşr edilən "Tərcümani-həqiqət" qəzetəsi mühərrirlərindən birini İstanbulda Azərbaycan heyəti-mürəxxəsəsi rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əfəndilərinin nəzdinə göndərib, bəyanat istəmişdir.

Bakı alınmış isə də Məhəmməd Əmin cənablarının bəyanatının əhəmiyyəti itməmiş. Buna görə də onun bəyanatını burada dərc edirik.

Məhəmməd Əmin bəy demişdir:

Bolşeviklərlə azərbaycanlılar arasında axıdılan qan yalnız Azərbaycan məqsədinin hüsulunu təmin etmək şərtilə dayandırıla bilər. Bunu biz səmim qəlb ilə arzu edirik. Çünki əfəndim, Bakı Azərbaycanın, Azərbaycan da Bakınıdır. Bakını Azərbaycandan ayırmaq istəyən kim olursa Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təsəvvür olunmaz. Bakı tarixən də, halən də bir türk şəhəri və müsəlman bələdəsidir. İstiqbalən də öylə olaraq Azərbaycanın paytaxtını təşkil edəcəkdir. Azərbaycan ismi belə ehtimal ki, Bakının petrol ocaqlarından ol dünyanın uzaq guşələrindən kəndisinə zairlər cəlb edən daim yanar təbii atəşlərindən alınmışdır. Azərbaycan bugünkü milli və mənəvi işığını dəxi Bakıdan alıyır. Burası Qafqaziya islamlarının mərkəzi-ürfanıdır. Azərbaycanın qabiliyyəti-həyatıyyəsini təmin edən vardatimühümmə buradan hasil oluyor. Burası məmləkətimizin yeganə limanıdır. Bakı Azərbaycanın qapısıdır. Bütün aləmin iştəhasını cəlb edən petroлу olmadığı zamanlar belə Bakı Şimali Azərbaycandan ötrü əhəmiyyəti-ticariyyəyə malik mühüm bir nöqtə təşkil edirdi. İndi dəxi o əhəmiyyəti haizdir. Bunların həpsinə bərabər Bakı, əksəriyyət nüfuz etibarını ilə müsəlmandır. Bakıda mövcud bulunan ərazinin, əmlakın, əfar və müstəfatın qismi-küllisi müsəlmandadır.

Ətrafında bulunan köylər tamamilə müsəlman köyləridir, azəri türkləridir. Xülasə, Türkiyə üçün İstanbul, Almaniyaya üçün Berlin, Rusiya üçün Moskva nə isə Azərbaycan üçün də Bakı ondan artıq olmasa da, odur. Bu o qədər aydın bir məsələdir ki, bunu məsələ olaraq ortaya qoymaq həqiqətən də mövcubi-heyrətdir. Bakı bolşeviklərinin – rus imperialistlərinin Qafqaziyadakı yoldaçıllarının bu fikirdə olduqlarını, azərbaycanlıların haqlarını inkar üçün bu şəkli ilti-

zam etdiklərini bilirdik. Əksəriyyəti kimlərdən ibarət olduğu məlum bulunan Bakı bolşeviklərinin ingilislər tərəfindən dəxi müzahirat görərək bu yolda təhrikatda bulunduqlarını duymuşuq. Fəqət Almaniya dövləti-fəximəsinin bu fikrə zahir və məhmi olacağını qətiyyənlə kəsdirəməzdik. Tiflis qəzetəsindən nəql etmiş olduğunuz xəbərdə mütləqə bir yanlılıq olacaqdır. Şübhəsiz ki, Bakı petrolununun aləmşümül bir əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə ki, bu petrol məsələsi rusları da, Qafqaziyadakı məktəbləri də, Türkiyə ilə müttəfiqlərin də əlaqədar ediyor.

Madam ki, Bakı ilə əlaqə petrola bağlı bir əlaqədir, demək ki, iqtisadi və ticari məsələ qarşısında bulunuyoruz. Bəhri-Xəzər kənarında bulunan Azərbaycan petroлу su yerində işlədəcək deyildir. Petrol Azərbaycanın ən böyük ixracatını təşkil edir. Şübhəsizdir ki, Azərbaycan əcnəbi sərmayəsindən istifadə edəcəklər və bu sərmayənin Bakı ərazisində tətbiqin dəxi hər dürlü vasitələrlə təşkil və təminatla çalışacaqdır. Petrolun əhəmiyyəti-beynəlmiləliyəsindən istifadə üçün Azərbaycan hökuməti ilə anlaşmaq və bağlaşmaq mümkün ikən qafanı bədənədən ayıracaq qədər qanlı tədabirə əcəba, nədən ehtiyac görülsün? İştə bunun üçün bu etiqaddayam ki, Tiflis qəzetələri ilə nəşr olunan şeyiə qərini-həqiqət olmasa gərək. Çünki düşünüyoram: sərbəst bir şəhər elan etmək surət ilə təmini təsəvvür olunan fəvaidi-müştərəkə Azərbaycan hakimiyyəti təxtində dəxi təminat edildikdən sonra Almaniya diplomasiəsi əcəba, nə üçün Azərbaycan həyati-milliyə və mənafeyi-həyatlarına səbəbsiz bir surətdə qəsd etsin?!

"Azərbaycan",

3 təşrin-i-əvvəl (oktyabr) 1918, №5

Bakı haqqında Azərbaycan hökumətinin notası

Istanbul qəzetələrində sentyabr ayı ortalarında Azərbaycan sülh heyətinin sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən təqdim edilmiş və eyni zamanda surəti bitərəf və mərkəzi hökumətlər səfərlərinə göndərilmiş bir nota dərc edilmişdir. Almaniya ilə Rusiya arasında əqd edilən əlavə müahidənamədə Bakının şura hökuməti əlində saxlanması haqqındakı maddəyə görə məzkur notada Azərbaycan hökumətinin Bakı şəhərinə tarixi bir haqqı olduğunu isbat etmək üçün şəhərin tarixi haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir. Bu tarixi hüquq coğrafi, iqtisadi və milli təsəvvürat ilə isbat edilməkdədir. Həmçinin notada göstərilir ki, Bakı şəhəri elm, mədəniyyət və sənaye cəhətcə də Azərbaycan ilə əlaqədardır. Çünki ümumsiyasi, iqtisadi, ictimai, dini və xeyri müsəlman müəssisələri Bakıdadırlar.

Məzkur notada Almaniya ilə Rusiya arasında aqd edilən əlavə müahidənamə və millətlərin istiqlalıyyəti əsasına istinad edilməsi haqqında təəccüb izhar edilir. Rusiya inqilabı tərəfindən elan edilib və Brest-Litovsk əhdnaməsində təsdiq olunmuş əsas istinadən ki bu əsas üzərinə hər millət öz müqəddəratını həll etmək ixtiyarına malik olur, Azərbaycan milləti mərkəzi dövlətlərin hüsni-münasibətinə etimad edərək əsrlərdən bəri təzyiqli altında qaldığı Rusiya istibdadını yıxıb özünü müstəqil elan etdi. Azərbaycan milləti Almaniya hökumətini əlavə müahidənamə ilə Azərbaycanın ruhani, iqtisadi və siyasi mərkəzi, paytaxtı olan Bakı şəhərinin Rusiya əlində qalmasına rızasından xeyli narahat olmuş idi. Notanın axırında ümidvarlıq bəyan edilir ki, Almaniya dövləti Azərbaycan hökuməti və millətinin Bakı şəhərinə malik olmaları hüququnu ciddi surətdə nəzərə alar.

"Azərbaycan",

5 təşriqi-sani (noyabr) 1918, №31

Bakı xəbərləri

Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbul konfransı mü-
rəxxəsləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Aslan bəy
Səfikürdski, Əhməd bəy Pepinov və Şüyxülislamov cənabları
dün təşrini-saninin 7-də Bakıya varid olmuşlardır.

Məşhur mühərrir və cəmaət xadimi Əhməd bəy cənabları
dəxi Bakıya gəlmişlərdir.

"Azərbaycan",

8 təşrini-sani (noyabr) 1918, №34

Vətənimizin iki simayi-möhtərəmi Ağaoğlu Əhməd bəy

Əhməd bəy Ağayevi kim tanımıyor?
Hələ Parisdə tələbə ikən məşhur Fransa alimi Renanın “Dini-islam müneyi-tərəqqidir” meylindəki idareyi-əfkarına qarşı yazmış olduğu cavabi-şifahi ilə Fransada şöhrət tapmış olan Əhməd bəy öz vətəni olan Azərbaycanda fəqət erməni-müsəlman qıtalı olan 1905-ci ildə məşhur oldu.

Erməni yazıçılarının müsəlmanlar əleyhindəki böhtan və iftiralarına cavab verən və qələm hücumlarına köks gərrib səbat göstərən Əhməd bəy öylə bir müasir lisana malik idi ki, onun yazdıqlarını oxuyanlar müsəlmanlar əleyhində deyilən sözlərin məhz yalan və iftira olduğuna kəmal ilə inanıb etibar və etiqad ediyordular. Əhməd bəyin bu yazılarının əsəri idi ki, Azərbaycan türkləri haqqında erməni iftirasından dolayı əmələ gələn qara fikirlərin soyuq və kəsif buludları dağılıb həqiqət günəşi meydana çıxmaqla hər kəsin qəlbini

müsəlmanlar lehinə qızırdı və nifrət əvəzinə rəğbət və hüsni-təvəccöh əmələ gəlirdi. "Həyat"ı ilə Azərbaycan türklərini diriltmək və "İrçad"ı ilə onlara rahi-nicatı nişan vermək yolunda öz həyatından əl çəkəcək dərəcədə çalışan Əhməd bəy degil bir müasir yazıları ilə, bəlkə bütün amal, ifal və əfkar ilə milləti həqqində çalışdığını Petroqrada və Moskva məhafili-alileyi-siyasiyyəsində Azərbaycan türkləri tərəfindən göndərilmiş mürəxxəs sifətilə gördüyü saf işlər və ümumqafqaz ictimaində canişin hüzurunda söylədiyi bəliğ nitqləri ilə isbat etdi. O işlər sayəsində idi ki, Bakı müsəlmanlarının neft və mədənləri öz əllərində qaldı – və illa əldən gedəcək qorxusu var idi – və o nitqlər sayəsində idi ki, ümumqafqaz müsəlmanları baxüsus Azərbaycan türkləri Qafqaz hökumətinin məzhəri-etinə və etibarını aldı.

Millətini xarici təərrüfat və təcavüzdən vəqayə və müdafiəyə çalışan Əhməd bəy daxili mərəzlərimiz ilə də daim mübarizədə idi. Tənəzzülümüzə qarşı "Tərəqqi"si ilə müdafiə edərək yorunuq və istirahət nə olduğunu il uzununu bilməzdi. O idi ki, bir tərəfdən bir bu qədər sərf edilən baş və bədən qüvvəsi, digər tərəfdən nicat və rifah halları xüsusunda can çürütdüyü həmcinslərindən bir parasının kəndisinə qarşı rəva görülən narəva rəftarları, üçüncü tərəfdən mübarizəyi-həyatıyyə məsələsi Əhməd bəyi o dərəcədə əsəbi bir hala salmışdı ki, uzun və sükun bir istirahətə əşədd surətdə məcbur və möhtac qalmışdı.

Əhməd bəy istirahət qəsdilə vətənindən müfariqət etdi, lakin bu istirahəti seyfiyyələrin və kurortların salim və sakin guşələrində aramadı. Zatən öylə yerlərdə istirahət edə bilməzdi. Əhməd bəydə öylə bir təbiət var ki, öz həmcinslərindən uzaq bilələümum müsəlmana biganə olan yerlərdə istirahət degil, yaşamaq da gücdür. Onun üçün millət həyatı görünən,

millət qoxusu gələn bir yer lazım idi ki, həm "şügl və məkanın dəyişməgi dəxi istirahətdir" qaidəsinə riayət və həm də Bakı kibi Azərbaycan müsəlman mərkəzini əvəz edə bilə idi.

Bu yer böyük türklərin böyük paytaxtı olan İstanbuldan başqa nə ola bilərdi ki, orası islamlıq və türklük həyatının hər bir cəhətcə xoş edən, qaynaşan böyük bir mənbəyidir.

Əhməd bəy İstanbula getdi, daha doğrusu köçdü və artıq "oralı" oldu. Zənnində idi ki, yeddi-səkkiz il müfariqətindən və zənn ediyorum istirahətindən sonra təkrar vətəninə qayıtdı. Lakin Əhməd bəyin İstanbuldakı istirahəti yenə çalışmaqdan ibarət idi. Fərqi bu idi ki, artıq kəndisini anlayan, səy və cüsesini təqdir edən bir mühit içində çalışırdı və çalışmağı da yenə vətən və millət yolunda idi. Bizi İstanbul və Avropaya bildirirdi, bizim də dünyada var olduğumuzdan lazım olan yerlərə xəbər verirdi...

Əhməd bəy yaxşı bir vaxtdə vətənə qayıtdı. Belə vaxtdə ki, türk qəhrəmanlarının müqtədir əlləri ilə zənciri-əsarətdən azad edilmiş zəif və düşkün vətən bu gün dərd bilən və çalışqan övladlarının hər tərəfdən köməginə möhtacdır.

Ümidvar olmalıyıq ki, Əhməd bəy və ümum vətənpərəstlərimiz bu kibi günlərdə ittifaq və ittihad ilə əl-ələ verib qoymazlar ki, sərbəst vətənimiz təkrar özgələrin bəndi-əsarətinə giriftar olsun.

Ü.

"Azərbaycan",

10 təşrini-sani (noyabr) 1918, №35

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin

Sevgili mühərririmiz, istəkli natiqimiz, millət yolunda həyatını nisar edən, cəmaət xadimimiz Rəsulzadə Məhəmməd Əmin cənabları 3 gündür şəhərimizə varid olmuşdur.

Azərbaycan imarətinin binasını qoyan, bu uğurda kərəətlə həyatını təhlükəyə atmış olan Məhəmməd Əmin əfəndi biz Azərbaycan türkləri üçün işıqlı bir ulduz rolu oynayaraq istiqaləti-milləti yolunu Nikolay və Protopoviç dövrünün müzəlləm gecələrində belə milliyət müsafirlərinə göstərməsi, rəhbərlik etməsilə vətənimizə böyük bir xidmət göstərmişdir. Hələ novcavan ikən 1905 inqilabından sonra meydanı-siyasət və ictimaiyyəyə atılaraq o vəqt yenicə təsisə başlayan milli-siyasi təşkilatımızda mühüm mövqelər tutduqdan sonra irtica dövrünün hüluli ilə rus qaragürhunun qəzəbinə giriftar olub İrana qaçmış və orada dəxi müsəlmanların mənafeyini cəndan əziz tutaraq İran inqilabçıları əl-ələ verərək bir tərəfdən

“İrani-nov” qəzetəsi nəşri ilə millətin fikrini işıqlandırmaqla bərabər digər tərəfdən də fədailər zümərəsində Məhəmmədli şahın yaxıcı-yıxıcı, keyfə-mayəşası müqabilinə mübarizə etmişdir. Bədə orada dəxi irtica baş qaldıraraq rus istibdadı ilə İran keyfə-mayəşası əl-ələ verdikdə həyati təhlükəyə düşərək İrandan da İstanbula hicrət etmişdir. İstanbulda bir mühərrir sifətilə Məhəmməd Əmin əfəndi müxtəlif qəzetə və məcmuələrdə iştirak edərək Azərbaycan-Qafqasiya türk islamlarını Osmanlı türklərinə tanıtdırmaqda mühüm bir rol oynamışdır. Bugünkü meyvənin o vəqt toxumunu saçanlardan birisi də haman Məhəmməd Əmin əfəndi olmuşdur.

Nəhayət, cahan müharibəsi ibtidasında Bakıya qayıdaraq ixtiyarı əlindən alınmış olduğu halda məhəlli qəzetələr başında duraraq “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” şüarı ilə “Açıq söz” bayrağını qaldıraraq milləti bugünkü işıq tərəfinə dəvətə başlamışdır. Axirüləmr Rusiya inqilabı başlanması ilə artıq meydanı açıq görərək Azərbaycan muxtariyyəti şüarını meydana ataraq məzkur şüarla işləyən Gəncə firqəsi ilə birləşib son il yarım vəqtini ancaq bu fikrə təxsis etmişdir. Bu uğurda Məhəmməd Əmin həzrətləri vəfat edən övladına təziyə saxlamaya macal tapmaz bir dərəcədə fədakarlıqla çalışmış və nəhayət məqsədinə nail olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edilmişdir. Bundan sonra Məhəmməd Əmin öhdəsinə daha mühüm vəzifələr düşərək İstanbul konfransında Azərbaycan heyəti-mürəxxəsəsi rəisi sifətilə aləmi-islam paytaxtına gedərək orada Azərbaycan uğrunda çox təşəbbüslər etmiş, Azərbaycana edilən təcavüz və həqsizliklərdən vətəni müdafiəyə çalışmışdır. Bakının Rusiyayamı, ya Azərbaycanamı məxsus olması məsələsində Məhəmməd Əmin əfəndi tarixi, mədəni, iqtisadi dəlillər ilə Bakının Azərbaycanın başı və gözü olduğunu isbata qalxmış-

dı və həqqimizdə bunca həqsizlik işləmiş olan dövlətlərə protesto verdi.

20 yaşından bu günədək 13 il müddətində türklük, islamlıq, hürriyyət və istiqlaliyyət uğrunda Məhəmməd Əmin əfəndi fəvqəladə fədakarlıq ibraz etmişdir.

Azərbaycanlılar Məhəmməd Əminlər yetişdirməsinə iftixarla öylələri həqqində qədrşünaslıqlarını da ibraz etməlidirlər.

X.

"Azərbaycan",

10 təşrini-sani (noyabr) 1918, №35

Azərbaycan paytaxtı

“Quzğun dəniz”in¹ sahilində, əski Albaniyanın² mərkəzində, Şirvanşahların paytaxtında, Abşeron yarımadasının cənubunda 49-51 dərəcə tul, 40-21 dərəcə ərzində bir tərəfdən Bayıl, digər tərəfdən Zığ ad ilə suların bağına qol uzatmış, qarşıdakı adaların himayəsilə pənahsız gəmiləri hər növ tufanlara qarşı qoruyan mərhəmətkar bir qucaq açmış liman var:

Bakı bəndəri!

¹ Əski türklər üç türk gölündən – Baykal, Aral və Kaspi – böyüğü olan Kaspiyə “Quzğun dəniz” derlərdi. Bunun türklərcə digər bir adı da “Türk dənizi” idi.

² Şirvan vilayətinin, hazırki Bakı quberniyasının yerində qüruni-əvvəlidə “Albaniya” ad ilə məruf bir qövm yaşıyordu. Bu qövm olduqca cəngavər olub Roma imperiyası ordularına müqavimət eləmişdi. Sonra şimaldan axın edib gələn türk seylaninə dayanamayıb Xəzər türkləri tərəfindən münqəriz olub məmləkətləri tutulmuş və türk qəbilələri tərəfindən oturaq edilmişdir.

Şöhrətli Azərgədəsi, "odunsuz yanar, sudan qorxmaz" münqəbədər atəşi¹ uzun zamanlardan bəri məruf, tarix səhifələrini boyamış neft quyuları, hərdənbir fəvran edər "yanardağ"ı ilə Azərbaycan isminin müsəmması həmişəyanar bir ocaq var:

Bakı bələdəsi!

Bakı – Azərbaycanın paytaxtı.

Bakı, bu gün istiqlalını elan etmiş olan Şimali Azərbaycanın mərkəz idarəsi olduqdan sonra degil, daha əvvəldən, qədim zamanlardan bəri Azərbaycan paytaxtı-paytaxtı degilsə də, mühüm mərkəzlərindən biri olmaq heysiyyətinə malik olmuşdur.

Azərbaycan kəlməsinin "Od" mənasındakı "Azər"dən ayrıldığını iddia edənlər, buradakı atəşgədələri göstərir, ona görə də bu yerlərə "Od abad edən" mənasında "Azərbaykan" və yaxud "Azər abad kan", daha sonra müərrib olaraq "Azərbaycan" denildiyini bəyan edərlər.

Şəmsəddin Sami bəy mərhum "Qamus-i-əl-ələm"ində "Azərbaycan" kəlməsinin əvvəlcə Təbrizin özünə, sonra ətrafına, daha sonra vilayətinə ələm olduğunu qeyd ediyorsə da, bir az aşağıda Azərbaycanın toprağını və yerlərinin mürəkkəb olduğu məvaddi-tərif edərəkən diyor ki: "Məmləkətin toprağı ərazi-bir kaniyyədən olub, qaz çıxarır yerləri və neft quyuları çox olduğu kibi, zəlzələləri dəxi pək sıx olub, qəsəbələri və ələlxüsus mərkəzi olan Təbriz şəhəri dəfəatla xərab olmuşdur. Zəmani-cahiliyyətdə atəşgədələrinin kəsəti və bəlkə "Azərbaykan" təsmiyyə olunması dəxi bir atəşi-daimi halında olan bürkan və neftlərinin kəsəritindən iləri gəlmişdir".

¹ Əski iranilərdə bir üç atəş əfsanəsi vardır. Bu əfsanə Azərbaycan ənənəti ilə əlaqədardır. Bu əfsanədəki həmişə yanar üç atəş "odunsuz yanar, sudan qorxmazmış" ki, Bakının yerdən çıxar və suda yanar təbii qazına kinayə edilmişdir.

Görürsünüz ki, müəllifi-möhtərəm sizə tamamilə aşına bir mənzərə təsvir ediyor. Tərif tamamilə Bakıya və vilayətinə aid daimi bir atəş halında bulunan bir kan – Bakı, dəfəatla zəlzələyə məruz qalan da Şamaxıdır. Burada Təbriz və həvalisinə bənzəyən bir şey yox. Çünki o həvalidə nə qaz çıxarırlar, nə də neft quyuları vardır.

Bunu zikr etməkdən məqsədimiz təbii, Təbrizin Azərbaycan mərkəzi olduğunu inkar degil, əsl Azərbaycan isminin müsəmması olacaq nöqtənin Bakı ola biləcəgini göstərməkdir.

Əvət, Bakı yalnız bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı degil, əski Azərbaycan qitəsinin də mühüm bir mərkəzidir. Vəqtilə bu mərkəz əski “Midiya” yerini tutan Azərbaycan sakinlərini müqəddəs atəşləri ilə qızdırmış; bu hərarətlə o, İrandan, Hindistandan və dünyanın sair yerlərindən zairlər cəlb eləmişdir.

Bakı bu gün də ziyarətqah, bu gün də məbəddir.

Bugünkü Bakı zairləri əski atəşpərəstlər kibi din hissiyyəti və ruh ehtiyaclarını tətmin üçün degil, maddi həvəslərini təmin, artıq təmələrini doyurmaq üçün gəliyorlar. Burada sər vəti kəndi kəşənələrinə axıtmaq istiyorlar. Bu müasir zairlər tarixin hekayələrini oxurkən hind zairlərinin gəlib burada müqəddəs atəşlərə tapınmaqdan başqa bir faidə gözləmədiklərini heyratlərlə tələqqi edər, o nur və hərarət sərğərdanlarını qətiyyəən anlıyamazlar. Çünki onlar “eşqi” şəmin başına fırlanıb da kəndisini yakan və yakılarkən səs çıxarmayan “pərvanə”dən¹ degil, çəmənlikləri, çiçəklikləri birər-birər gəzib də güllərdən şirə çəkən “arı”lardan ögrənmişlərdir.

¹ “Ey morğə səhər eşq ze pərvanə beyamuz
Kan suxtera can şod-o avaz nəyaməd”

Sədi

Onlar icab edərsə palçığa girər, hisə bulaşar, mazuta batar, fəqət atəşi tapmazlar.¹ Çünki məbud olaraq onlar qazı, nefti degil, bunlardan hasil olan "Sarı mədəni" tanırlar.

Fəqət Bakının müridləri yalnız bu uzaq vilayətlərin zəvvarı degildir. Buranın maddi deyil, mənəvi atəşlərinə Hindistan məcusi və İran zərdüştisindən daha şiddətli bir ehtiyac və daha qüvvətli bir imanla mərbut olan mücavirlər, mötəkilər² vardır:

– Azərbaycanlılar!

Əvət, Bakı əski məcusilərdən ötrü şöləsinə yakılır şəm; qomşu imperialistlərlə Avropa kapitalistlərindən ötrü şirəsi çəkilir gül isə, Azərbaycan türklərindən ötrü təvaf olunur əməl kəbəsi, etikaf olunur həyat məscididir.

Bu, bizə bir əməl kəbəsi və həyat məscidi olan Bakımızı, acəba, heç bilirmiyiz?!...

Bu suala cavab almaq üçün mətbuatı-ümumiyyətimizin cavab hücrəsini ümumi bir surətdə gözdən keçirdim. Bakıya aid bir şey görmədim. Bu bana həvəs və cəsarət verdi. Müxtəsər də olsa, Bakının tarixi həqqində bir kaç yarpaq qaralıyalım, dedim. Şübhəsiz ki, bu sətirlərlə veriləcək məlumat Azərbaycan Cümhuriyyəti paytaxtının şan və heysiyyəti ilə mütənasib olamayacaq. Çünki əl altında nə o qədər mənəbə, nə də o qədər zaman və fürsət vardır. Fəqət Azərbaycan mətbuatında bü xususda daha heç bir yazı yazılmadığından, düşündüm ki, naqis də olsa, bir şey olsun. Biz naqisini başlarız, mütəşəbbüs gənclərimiz də çalışar, vətən eşqi, məmləkət məhəbbəti ilə səy eylər, bu başlanğıcı təknil edərlər; o zaman biz də əziz paytaxtımızın mükəmməl bir tarixinə malik olmaq səadətini dərk edəriz.

¹ Tapmaq, tapınmaq – türkcədə ibadət və təəbbüd etmək mənasındadır.

² Mötəkil – günlərlə məsciddə oturub da bu yenə ibadətə (etikafa) oturan zatə denilir.

II

“Bakı” kəlməsi imdiki halda dünyaca məruf kəlmələrdən birisi və hər kəsin virdi-zəbanı olduğu kibi, hər azərbaycanlının da “bismilə”sidir.

Bu kəlmə, bilxassə Azərbaycan istiqlalının xofla ümid arasında bir böhran keçirməkdə olan bu günlərdə həssas ürəklərə müəssir bir iztirab verməkdədir.

Qəlblərimizi bu qədər əlaqədar edən “Bakı” kəlməsi, əcəba, hankı mənanı ifadə ediyor?

Bu kəlmənin “bad” və “kub”dan mürəkkəb olan “badi kubə” kəlmeyi-farsisindən müxəffəf olaraq ayrıldığı və “yeldögən” mənasına gəldiyi mərufdur; böylə bir “təsmiyyə”nin səbəbi isə burada hakim olan Şimaldan əsən “Xəzri” və Cənubdan əsən “Gilavar” yelləri imiş.

Fəqət Bakı isminin böylə mənayə malik olduğu məşhur isə də, dərin düşünür müdəqqiqlər böylə bir vəchi-təsmiyyəyi amıyanə görüyörlər.

İran müəbiləri Bakı isminin əslini iranilərin tələffüzləri “badi kubə”dən aradıqları kibi, bəzi türkçilər bakılıların “bəki” şəklində tələffüz elədikləri bu kəlməyi “bak” kəlməsindən ayırmaq istiyörlər. Ərəb müvərrixlərindən bəzilərinin paytaxtımızı “baq” şəklində qeyd etdiklərindən dəxi istidlal edərək, bir rəvayətə görə, Xəzər türkləri tərəfindən təsis olunmuş olan bu şəhərin əslində “bək” müqabili bulunan “bak” kəlməsindən iləri gəldiyini söyliyörlər. Əksər ərəb müvərrixlərincə “Bakuyə” məruf olan tələffüzü də (bəkcigəz)in müəribi imiş – deyə iddia ediyörlər.

Ərəb coğrafiyunundan Yaqut Həməvi Bakıyı “Bakuyə” şəklində qeyd eləmişdir.

İbn Əl-Əsir Xəzəri isə “Kamil” adlı tarixində Bakı şəhərini “baq” olmaq üzrə göstəriyör və diyor ki, “Baq-Bəsfərcan

elində bir şəhərdir". Yaqutun Bəsfərcan tərifinə görə Əran (yəni Şimali Azərbaycan) ölkəsində kain bir elin adıdır.

Amasiyalı Hüsəməddin "İqdam" da nəşr elədiyi bir məqaləsində İbn Əl-Əsirin "baq"ını alaraq bunun "bak"dan çıxdığını "bak"ın da Bakuyə şəklinə gəldiyini və bunun da şimdiki türkcəmizdə "Bəksəhri" demək olduğunu iddia etməkdədir. Digər bir mühərrir dəxi Bakının yənə türkcə olaraq Sultanülqərə və Şahkənd mənasına olaraq "Bək köy" olduğunu zikr edərək şair Şeybaninin aşağıdakı:

*"Bək köy də bana göründü bənli
Ol lələ üzər simi-tənli"*

beytini dəxi istidlal üçün iqtibas ediyor.

"Baku" kəlməsinin istıqaqi haqqında bu kibi tədqiqat biçimli digər mülahizələr dəxi yox degildir. Fəqət bu mütaliələrin qərini-həqiqət olduğunu təsdiq etmək məsuliyyətini boynumuza alamayıız.

Bizə öylə gəliyor ki, Bakının qədimliyini, burada əski iranilərin, yunanilərin, xəzərlərin və sair qədim millətlərin hökmran olduqlarını nəzərə alaraq Bakı kəlməsinə farscaya və yaxud türkcəyə uydurub da kəndisinə mətlub bir mənayi bağlamaqla məsələ həll ediləməz.

Bakı kəndisində bulunan gərək Venedik kari qüllələri və gərək hindkari azərgədələri ilə bəşəriyyətin əski dindarları olan hind atəşpərəstlərinə bittəb bəlli idi. Bunu göstərar sərih məlumatı-tarixiyə vardır.

Bir bürkan halında daimi atəş surətində yanıb tutuşan Bakı atəşpərəstlərə yabançı qalamazdı. Həm qalmamışdır, burası onlarca bir ərzi-müqəddəs idi. Suraxanıdakı atəş-

gədə Azərbaycan atəşgədələrinin ən qüdsisi idi. Buraya hind məczublərinin zəvvar qafilələri təşkil edərək gəldikləri müsəlləmdir.

Bu mülahizəyə görə, "Baku" kəlməsinin iştiaqını nə bugünkü farsçada, nə də türkcədə aramaq səhih olamaz. Bunun üçün "sanskrit" dilinə müraciət edilərsə, daha münasib olur.

Sanskritdə "Baku" kəlməsi bir mənə ifadə ediyormu? – biləmiyoruz. Fəqət bəzi mənbələrə görə hind lisanlarından (keçrati-qədim) dilində "Baku" kəlməsi "həqiqətə doğru" mənasını ifadə ediyormuş. Çox ehtimal verilə bilər ki, hind məcusiləri möcüzünmə atəşgədəsindən dolayı burasına böylə müqəddəs bir ism vermiş olalar. Bilxassə ki, "odunsuz yanar və sudan qorxmaz" üç atəş əfsanəsi dəxi Baku atəşgədəsinin bulunduğı yerə isnad olunuyor. Tarixən müəyyən olmayan bir zamanda – İran tarixilə məşğul olanlar diyorlar ki, – atəşpərəst zərdüştilərindən bir qafilə Azərbaycandan "Abşeron" yarımadasına gələrək sahildən iki fərsəx fasilədə Baku atəşgədəsini vücudə gətirmişlərdir¹. Onların anlatmasına görə, "bu məbəd (yəni Baku atəşgədəsi) sıcaq bir topraq üzərində təsis olunmuşdu. Bütün o tərəflərdə kəsərlə mövcud olan "şist" yağları ilə neftin qarışmasından hasil olmuş (karbonlu hidrogen) o sahədə kəsərlə vardı. Bu qaz atəş alıyor, yanıyordu. Hətta yalnız topraq üzərində degil, bu qaz dəniz açıqlarında da mövcuddur. Alovlu bir şey atınca haman suyun üzü atəş alıb yanıyor."

Bakının Hindistan, İrani-qədim və atəşpərəstliklə olan əlaqəsi adının nərədən gəldiği həqqində verilən izahat arasında göstərildi.

¹ "Aqşam" qəzetəsində Köprülüzadə Məhəmməd Fuad bu fəqərə həqqində əlavə ediyor ki: "Müvərrixən icra edilən tədqiqat nəticəsində elm ələmində bir həqiqət şəklində tələqqi edilən bu rəvayətin heç əsli olmadığı və atəşpərəstlik bu sahəyə ancaq 18 əsrdə hindlilər və hindli parsilər tərəfindən idxal edildiyi təhqi q etmişdir".

Burasının Yunani-qədim və Venedik dövrləri ilə münasibətdar olduğunu bildirir. Asar da vardır. Bayıl qabağında sular içərisində bulunan əski qələ hasarını andıran barılardan ənqazı bu asardandır. Şəhərimizin gözəlliklərindən birini təşkil edən Kupalniya (dəniz hamamı) yapıldığı zaman bu ənqaz səmtində "məzkur hamam müqabilindən sahildə duran "Qız qələsi" nə doğru uzanan bir növ səngfərşlər kəşf olunduğu zaman mütəxəssis mühəndislər bunun əski Yunan asari-memariyyəsindən olduğuna zahib olmuşlardı. Məzkur Qız Qələsi dəxi adilə türk əsəri isə də, tərzi memarı və şəkil etibarilə Venedik asarını andırıyormuş.

Haşimov meydanında qoşa qələ qapısı üzərində müşahidə olunan rəsmlər dəxi islamiyyətdən əvvəlki bir dövrü-qədimə aid olsa gərək". İsmnin nə kibi bir mənə ifadə elədiyi həqqində mövcud olan bu qədər rəvayətlər içərisində amiyənə bir təfsiri olan "bad" və "kub" təvəccöhi məruf olduğu kibi şəhərin qədimliyi və kim tərəfindən təsis olunduğu babda da iranilərcə məruf bir rəvayət vardır. Bu rəvayətə görə, Bakı Nuşirəvanı-Adil tərəfindən təsis olunmuşdur. Buna müqabil şəhərin Nuşirəvan istilasından daha əvvəl Xəzər xaqanlığına tabe bir Türkmən xanlığı dairəsində olduğu da iddia olunmaqdadır. İbn Əl-Əsirin Bakının "Bəsfərcan" elində bir şəhər olduğunu zikr etdiyini qeyd etdik. "Məcməülbəldan" sahibi Yaqut Həməvi isə Bəsfərcan elini: "Bəsfurcan", Bəsluxan, Basluxan kibi Basfurkanın müərribidir. Türklərin "bay siburqan" dediklərinə iranilər "Basfurkan", ərəblər də "Bəsfurcan" və "Bəsfərcan" demişlərdir. Şərqdə Seyhun üzərində kain Siburqan şəhri, Xorasanın mərkəzi-qədimi olan Mərv önündə axan Macan (Makan) nəhri üzərində vaqe Əşfurqan (Siburqan) şəhəri və Qərbdə Kür nəhrinin Şərq tərəflərini mühit olan

“Basburqan” eli türk bilad və asari-məşhurəsindəndir” deyə izah ediyor¹.

Şəhərin kimlər tərəfindən təsis edildiyi ixtilafli olduğu kibi, hankı sənədə təsis edildiyi də ixtilaflıdır. Burasının məmurə olaraq 1500 sənədən bəri məlum olduğu, hətta bir rəvayətə görə Miladi-İsadan 978 sənə əvvəl dəxi burada məmurə olduğu rus qamuslarında müqəyyiddir.

III

Bakuyi ilk dəfə bir liman (bəndər) olaraq ərəb müvərrixlərindən “Əlmüqəddəs” zikr eləmişdir.

O zamanlar Dərbənd (ki ərəblər ona Babül-Əbvab, türklər Dəmir Qapı diyorlardı) daha ziyadə əhəmiyyət və şöhrətə malik idi. Bakı isə Dərbənd mühləqatından bir bəndər sayılırdı. Buna görə də məşhur ərəb müvərrixləri kitablarında bu tərəflərdən bəhs edərkən Dərbəndə böyük əhəmiyyət verdikləri halda, Bakıyı zikr etmiyorlar.

Fəqət bununla bərabər Bakının bir liman olaraq olduqca böyük əhəmiyyət peyda elədiyi zamanlar da olmuşdur. Moğol istilasından sonra Bakı Xəzər dənizinin qərbi ilə şərq arasında bir ticarət və tranzit mərkəzi olduğundan burasına diqqət verilmişdir.

İran, Turan, Xəzər, Rusiya məmləkətləri arasında bir ticarət deposu halını alan Bakı o dərəcədə əhəmiyyət peyda eləmişdir ki, Xəzər dənizinin bir adı da “Bakı dənizi” olmuşdur.

Bakının islamiyyətdən sonrakı tarixinə və buradakı asarə baxıldıqda burası Şirvanşah namilə hökumət edən bir sülalənin ikinci paytaxtını təşkil eləmişdir. İqlərində Məlik

¹ Hüseyin Hüsəməddin, “İqdam” qəzetəsi

Mənuçöhr, Şah Xəlilullah kibi elm, ürfan dostu olan şirvanşahlar əsasən Şamaxıda oturuyordısa da, Bakı dəxi bəndər olduğundan burasına dəxi əhəmiyyət veriyor, əksərən buraya gəliyor, iqamət edərlərdi. Şah məscidi, Xan sarayı və sonra Şah olan bağları Şirvanşahlardan qalma baqiyatdır. Şah məscidi ilə Xan sarayının təzi-memarisindən dəxi görüldüğü vəchlə Şirvanşahlar zamanında Bakı olduqca məmur bir bələdə halında olub, came və mədrəsələri məruf imiş. Qamusların göstərdiyinə görə Şirvanşahlar altıncı əsr hicridə buralarda hökmran olmuşlardır.

Məscidi-camein əski binasında mövcud olan kitabələrdən dəxi camei-məzkurun 5-ci əsr hicridə bina edildiyi görülməkdə idi.

893 sənəyi-hicrisində Müluki-səfəviyyənin cəddi olan Şeyx Heydər tərəfindən Şirvanşah üzərinə hücum vəqə olmuşsa da, Ağqoyunlu Yaqubxan imdada gələrək şeyx mümiileyh məğlub edilmişdir. Fəqət sonra Şah İsmayıl atasının intiqamını almaq üçün Şirvana qoşun çəkərək 906-cı tarixdə Şirvanşahu məğlub etmişdir. Bu məğlubiyət şahi-məzkurun vəfatına səbəb olduğu kibi, Bakı qələsinin də səfəvilər əlinə keçməsinə bais olmuşdur. Şəhəri zəbt edən səfəvilər burada mövcud olan sərvət və samanı nəql eləmişlərdir.

Şah İsmayıl Saninin qətlindən sonra bəradəri Məhəmməd Xudabəndə İran təxtinə cülus eləmişdi. Fəqət bəradərinin qətlinə mucib olan daxili ixtilal daha sükut bulmadığından İran məmləkətinə bir az zəif gəlmişdi. İstanbul cahangirləri bu zəifdən istifadə edərək Sultan Murad Salisi İran səfərinə təşviq eləmişlər. Nəhayət, Soqqulu Məhəmməd paşa kibi dərayət sahibi ricalının sözüne baxmayaraq padşah Lala Mustafa paşa komandasında böyük bir ordu tədarük etdirərək İran səfərinə icazə vermişdir. Lala Mustafa paşa ordusu ilə bərabər 986-cı sənəyi-hicridə Qafqasiya təriqilə İran hüduduna gəldi.

Gürcüstan bəyləri Osmanlı ordusunu hüsnü-istiqlal edərək məşhur Özdəmir oğlu Osman paşa komandasında bir ordunun Qazax, Gəncə, Ərəş təriqilə Şərqi Zaqafqasiya səmtinə keçməsinə yol verdilər. Özdəmir oğlu Osman paşa burada sənəllərlə hər b edərək iranilərlə çarpışdı. Şirvan, Gəncə kibi şəhərlər dəfəllərlə əldən-ələ keçdi. Nəhayət, Özdəmir oğlu Osman paşa Dərbəndi kəndisinə iqamətgah qərar verərək orada oturdu. Krım tatarlarından kəndisinə kömək gələrək İran qüvvətlərilə hər b elədi. 987-ci sənədə Dərbənddən qalxaraq Krım xanı Məhəmməd Gəray xan ilə bərabər Şirvan üzərinə yürüdülər. Osman paşa əvvəlcə Bakı üzərinə bir müfrəzə çıxarmışdı. Bu müfrəzə Bakıyı aldı. Mühafizləri olan Xan Əli ilə Məqsud Soltanı və sair zabitləri məmləkətin əyanı ilə birlikdə Şamaxıya əsir gətirdi.

Krım tatarları adətləri vəchilə Özdəmir oğluna müavinət üçün gəliyor və yığma ediyor, təkrar geri dönüyörlərdi. Bu dəfə də öylə yapmışlardı. Tatarların döndüğünü xəbər alan İran qüvvətləri Şamaxının istirdadını düşünmüşlər, tədarükə başlamışlardı. Bunu xəbər alan Özdəmir oğlu Şamaxının müdafiəsi üçün məxsusi qüvvət ayıraraq düşməni dəf edə bilmiş, kəndisi ləvazim və tədarükünü düzəldə bilmək üçün Dərbənddən Bakıya enməyə qərar vermişdi. Osman paşa o qışı (987-988) zərərsizcə Bakıda keçirdi. Vaqiənəvis Əbdürrəhman Şərif bəy əfəndi "Tarixi-Osmani Əncüməni-məcmuəsi"ndə bu xüsüsda diyor ki: "Özdəmir oğlu Dəmir Qarıdan Bakıya endi. Xarab olan qələsini təmir və dağılan əhalisini təmin və cəm elədi. Bakı əhalisinin sərvəti-təbiyyəsidən istifadə çarələrini düşündü. Neft mənbələrini zəbt ilə müqatiyəyə bağladı. İpək məhsulətini vergiyə tutdu və sair vergiləri tənzim edərək xəzinəyə xeyli gəlir çıxartdı. Əskərlərin məvacibini və qələ

təmirində çalışdırdığı əmələnin ücretini vermək üçün kafi miqdarda sərmayə hasil olmuşdu”.

O qışı Bakıda oturmaqla bərabər Kür nəhrinin ötəsində qüvvət toplamaqda olan Salman xanı dəxi rahat buraxmaq istəməyib Qazi Gərayı bir miqdar əskərlərlə onun üzərinə göndərmişdi. Salman məğlub edildi. Bunun üzərinə təkrar zübdə bir qüvvət təşkil edərək Salman xan ilə bərabər Pirə Məhəmməd xan komandasında qüvvətli bir ordu ilə iranilər təkrar Kür nəhrini keçərək Şamaxı üzərinə yürüş etdilər. Şamaxı müqabilində vaqe olan böyük bir müharibədə Osmanlı qoşunu məğlub olub ordu rüəsasından çox az adam qurtulla bildi. Bu qalibyyət üzərinə Pirə Məhəmməd xan Şabranı təkrar ələ keçirmiş və Osmanlı fərarilərini qovaraq Dərbəndə qədər ilğar eləmişdi.

Bunun üzərinə İran xanları müşavirə edərək Bakı mühasirəsinə qərar vermiş və bu tərəfə qoşun çəkmişlərdi. Bakının bu mühasirəsinə isə Əbdürrəhman Şərif bəy böylə təsvir ediyor:

“Mühasirədən əvvəl Osman paşa Dərbəndə getmiş və Bakı mühafizəsinə bahadırani-üməradan Əhməd bəyi təyin və iqamə eləmişdi. Bakı mühasirəsi çox şiddətli olmuşdur. (988-ci ilin axırları). Mühasirə qırx gün davam eləmişdir. İranilər qələyi almaq üçün nərdəban qurmaq və topraq sürmək kibi müharibə tədbirlərinə müraciət etmişlərdir. Məhsurin bir müddət şücaətlə səbat göstərmişlərdir. Lakin ərzaq və mühimmatları kafi miqdarda degil idi. Şəhər əhlindən birisi ox ilə məktub atıb qələ içindəki müzayiqəyi mühasirinə xəbər verər və onları yürüşə dəvət elər idi. Zaman oldu ki, məhsurin bəndərdəki gəmilərə minib kəndilərini xilas etsinlər. Lakin Əhməd bəyin əzm və şövq və casusun bulunub da odda yandırılması surətilə məcazat edilmiş və bun-

dan sonra qələ əhvalından məlumat ala bilməyən iranilərin məyus olaraq mühasirədən əl çəkmələri Bakıyı qurtarmışdır. İran sərdarı Pirə Məhəmməd xan Bakı mühasirəsindən qayıdanda Şabranda vəfat etmişdir. Bu adam səfəvilərin sınıanmış sərdarlarından idi. Oğlu nəşini alıb İrana göndərmişdir”.

Bu surətlə Bakı qələsi 989-cu ildən etibarən Osmanlı təhti-idarəsinə keçmişdir. Bakı 23 sənədən ziyadə Osmanlı idarəsində qaldıqdan sonra Türkiyə ilə İran arasında əqd olunan müsaliyə icabı olaraq Osmanlı ordusu buralardan çəkilərək Bakı təkrar səfəvilərin idarəsinə keçmişdir. 1017 tarixli bir kitabə şəhər surinin Birinci Şah Abbas səfəvi tərəfindən təmir edildiyini göstərməkdədir.

IV

Səfəviyyədən sonra bu tərəflərdə təvaifi-müluk əmələ gəlib Azərbaycan vilayətləri birər müstəqil və nim müstəqil xanlıqlar halında yaşarkən Bakı dəxi uzun bir zaman xanlıq halında yaşamışdır.

Bakının o zamanlarda nə kibi bir həyatla yaşadığını məşhur türk səyyahından ögrənə biliyoruz:

1057 sənəyi-hicrisində Bakıya gəlmiş Osmanlı səyyahi-şəhiri Övliya Çələbi həzrətləri Bakı qələsini bir vəchiati tərif ediyor: “Bakı qələsi Şirvan əyalətində olub Əcəm (İran) sərhədidir. Burada bir ziyafət edilib təamdan sonra Ərzurum valisi Məhəmməd paşa əfəndimizin naməsini inci (mirvarid) təsbehlə, məvac ipəkli firəng xaraların şəmşiri-hədayəyi xana verdim. Səfasından: “Xeyri-müqəddəm, xoşqədəm gətirdiniz” – deyə dilnəvazlıqlar etdi. Təbriz və Naxçıvan xanlarının namələrini də verdim. “Suriniz mübarək ola” – deyə

çox sənaxanlıq elədim¹. Zətən namələrdə də həqiri xeyli tovsif etmişlər. Rəvan xanı² həqiri kəndi həmşirəsi sarayına mehmanlığa verildi. On gün, on gecə zövqü-səfalar etdik. Xan isə göstərmədik xan və sultan³ qoymadı. O gün həqirə mülqat əcəmanə əlbəsə, on tümən bəxşəsi şahənə ehsan olundu. Rəfiqlərimizlə şəhəri tamaşaya başladıq.

“Bakı qələsi Moskov kralına qarşı Dara şah tərəfindən Bəhri-Xəzər sahilində bir püştəyi-ali üzərində mürəbbülşəkl olaraq bina edilmiş bir qələyi-rənadır. İç qələsinin qərbə nəzər bir qapısı vardır. Hədədi naxçıvanidəndir⁴. Mühiti yeddiyüz addımdır. Yetmiş qələ altıyüz bəddəndir. Divarın qəddi yüz zərai məkidir. Qaya üzərində olduğundan xəndəyi yoxdur. Qələ içərisində topraq örtülü yetmiş qədər əski ev vardır. Heydər şah camei adilə bir də came varsa da, minarələrdir. Xan karvansara, hamam və sairədən nişan yox. Lakin dərya kənarındakı ribat⁵ böyük karvansarası, bin qədər evli, bağ və baxçası, came, xan və hamamlı çarşı və bazarlı bir şəhər məmurdur ki, üç tərəfi sur ilə mühafizəli olub üç qapısı vardır. Şimala açılan Gilan qapısı, cənuba Babüləbvab qapısı, qərbə dərya kənarında liman qapısıdır. Buradan yeddi ədəd böyük minarə görünməkdə idi, üç hamamı varsa da, Mirzəxan hamamı qayət xoşdur. Çarşı və bazarı o qədər müzəyyən degildir. Lakin Moskov sərhəddi olduğundan şahsevən, dizçökən əskərləri vardır. Şirvan əyalətində başqaca xanlıqdır. 3 bin əskər və 12 hakimi (uyezd naçalniki) vardır.

¹ Övliya Çələbi Bakıya gəldigi zaman xanın toy məclisi varmış.

² Övliya Çələbi Rəvan xanı ilə birlikdə Bakıya varid olmuşdur.

³ Sultan İran nizamincə bir mənəbdir.

⁴ Naxçıvan dəmirindəndir.

⁵ Şəhərin əskəri olmayan digər qismi ki, o da hasarlı imiş.

bəzi yerləri həfr edərək (qazıyaraq) təncərə (qazança) qoyur, təamları zəminin hərərətindən bir anda bişər. Əcayib hikməti-xudadır.

Bəzən Moskov qazağı kənarı sazlı gəmilərlə Kür nəhri ilə gəlib Bakı ətrafını nəhb və qarət edirlər.

Buradan aldıqları əsirləri Gilan bazarına aparıb orada satarlar. Nəhrin eni Tuna qədər varsa da dərinliyi o qədər degildir”.

Övliya Çələbi bu təfsilatı verdikdən sonra səyahətinin xatiməsini təsvir üçün yazıyor ki:

“Bir yandan şəhərə tamaşa etdigimiz kibi digər tərəfdən də Əcəm surlərinin (ziyafətlərinin) zövq və səfalarına qoyulduq. Suri-zifafi təhrir eyləsən böyük bir kitab olur. Rəvan xan (Tağı Əli xan) ilə Bakı xanı (Əşrəf xan)dan səmur əcəmanələr, kürçilər, tavus dəvələr ehsan aldıq. Rəvan xan dəxi Kəməx ki, bin baş karvan göndərməgi təəhhüd edərək Paşa əfəndimizə bir səmur kürk, on çift Gilan yayı, altı gürcü qilami, on çift balıq dişi, üç ənbər şamama hədaya verdi.

Ayrıca məhəbbətnamələr də təhrir elədi. Həqirə dəxi on tımən bəs xərcirah təvabelərimizə on tımən abbasi ehsan elədi. Cümlə Bakı əyanı ilə vidalaşaraq qiblə tərəfə rəvan olduq”.

Övliya Çələbi Bakının neftindən də təfsilat veriyor, onun səyahətnaməsinə görə:

“Neft yağı mədənləri yerdən qaynayaraq çıxar. Kiçik göllər neft yağı suların üzərində qaymaq bağlar. Neft başqaca əmanət olub sənəvi şaha yeddi min tımən ağça gətirir. Nefti-əməniyyənin adamları bu gölcügilərin içinə girib gecələri nefti yığaraq keçi tuluqlarına doldururlar. Sonra bunu tüccar alıb diyar-diyar götürürlər. Səkkiz rəngdə neft olur. Lakin sarı neft qayət məqbuldur. Siyah neft şahlıqdır ki, İran diyarının, Özbəkistan, Hindistan, İraq, Kürdüstan, Gürcüstan, Dağıs-

tan, Ali-Osman sərhədlərindəki qələlərə bu qara nefti götürüb ətraflarına çırağban edərlər. Əskər üzərlərinə hücum etdikdə üzərlərinə və ayaq altlarına neftli yorğan və köhnə əşya atıb atəşbazlıq edərlər. Neft qələ və şəhər mühimmatı üçün lüzumludur. Hətta şah hüzurində, dəri-dövlətlərində yanan məşəllər həp Bakı neftindəndir. Neftin gecəli, gündüzlü nigəhbanları vardır. Çünki atəş dəgərsə ilə nəhayə yanıb sönmək bilməz. Onun üçün neft mədənlərinin kənarında dağlar kimi qum təpələri amadə durur. Neft mədəninə bir şərərə isabət eləsə haman cümlə riaya yetişib üzərinə topraq ataraq söndürürlər. Başqa əlacı yoxdur”.

Övliya Çələbinin səyahətnaməsində bu qədər tərif olunan Bakı nefti haqqında ərəb coğrafiyaçıları da məlumat vermişlərdir. Məsudinin “Mürücüz-zəhəb”ində bu xüsusda təfsilat verildigi kibi, Yaqut Həməvinin “Möcəmül-Beldə”-nında izahat vardır. Yaqutun izahatına görə Bakıda başlıca iki neft mənbəi varmış ki, birindən sarı və ya ağ neft, digərindən qara, yaxud yaşıl neft çıxarmış. Məsudi buradan başqa heç bir yanda ağ neft çıxmadığını da əlavə ediyor.¹ Hicri doqquzuncu əsrdə Əlbakuvinin yazdığına görə gündə çıxarılan neftin miqdarı iki yüz qatır yükü imiş. “Dərbəndnamə”dən iqtibasla Məhəmməd Cavad bəy diyor ki, Bakıdakı neft mənbələri ilə duz mədənləri Dərbənd əhalisinə aid bir vəqf idi. Hicri 1003 tarixli bir kitabədən çıxarılan məlumata görə bunlar seyidlərə təxsis edilmiş bir vəqf imiş.

Şah İsmayıl Səfəvi imzasilə idareyi-ruhaniyyə quberniya məclisi dəftərxanəsinin övraqi arasında məhfuz və saiqə nəzərən neft quyularından bir neçəsi Tazə Pir həyətində mədfun bulunan Şeyx həzrətlərinə vəqf edilmiş imiş.

¹ “Aqşam” qəzetəsi, Köprülüzadə Məhəmməd Fuad

Övliya Çələbi mərhumun hekayəsindən də anladığımız ki, ruslar Bakının neftinə pək əski zamandan bəri göz dikmişlər və uzaq zamanlardan bəri burasına bir takım hücumlar və təcavüzlərdə bulunmuşlardır.

1000 sənə əvvəl 914 sənəyi-miladisində knyaz İqor zamanında ruslar Bakıya doğru bir səfər eləmişlərdir.

942-ci sənədə Bakı və Şirvan vilayətinin zənginliyi təkrar rus kazaklarının təməni cəlb edərək buralara akın eləmiş və Kür nəhri ilə ta Bərdə şəhərinə qədər enmişlərdir.

1553-cü sənədə Hacıtərxan ruslar tərəfindən alınmışdır. Hacıtərxanın alındığını mütəəqib ruslar İran ilə münasibati-tüccariyyəyə girmək istəmişlər. Bu səbəblə də Bakı bəndəsinə hücumları artmışdır.

17-ci əsrdə Bakı ilə Şirvan məşhur Stepan Razin komandasındaki kazak aqınçılarının təərrüzlərinə düçar olmuşdur. Razin dəstəsi şlyupkalarla Bakı sahilinə eniyor, Kür nəhrinə gəlir, sahilləri yağma və tarac edərək müvəqqəti qələbələr əhrazından sonra qoyub çəkiliyorlardı.

Böyük Petro siyasi geniş planlarının cüzində Xəzər dənizinə çox əhəmiyyət verirdi. Burası Şərq məmləkətlərilə bir ticarət yolu idi. Hacıtərxan voyvodası Musin-Puşkinə 1700-ci ildə əmr edilmişdi ki, tarixi-Şamxali ilə münasibati-tüccariyyədə bulunsun. Bu andan etibarən Orta Asiya məmaliki ilə münasibati-tüccariyyəyi artırmaq çarın daimi düşüncəsini təşkil eləmişdir. Bu məqsədlə 1715-ci ildə knyaz Bekoviç-Çerkaskiyə əmr edildi ki, Orta Asiyaya doğru səfərə hazırlansın. Kəndisinə eyni zamanda bu da tapşırıldı ki, Ceyhun nəhrini əski məcrasına salaraq Xəzər dənizinə axıtılması üçün tədbirlər görsün. 1718-ci sənədə yenə böylə bir məqsədlə

Volinski səfirlik sifətilə İrana göndərildi. Volinski İran ilə təfsilən tanış oldu. Eyni zamanda Petroyu Xəzərin sahillərini tutmaya təşviq elədi. Yoxsa buralarını əfqanlılar tutacaqlar – deyə çarı əndişəyə buraqdı.

Çar Volinskinin tövsiyələrinə qulaq asdı. Bilxassə ki, Şamxal Ədil Gəray bütün Dağıstan cəmaətləri naminə elçi göndərrib ərzi-tabeyyə eləmişdi.

Bunun üzərinə Petro Volinskiyə İran səfərinə hazırlanmayı əmr eləmişdi. Səfər hazırlanmış, fəqət sonra İrana hər b elan etmək niyyətindən vaz keçilərək Dağıstana gəlməklə iktifa edilmişdi. Böyük Petro 1722-ci ildə Tariqi-Şamxal Ədil Gərayın dəvəti üzərinə Dağıstana gəldi. Sulaqda istiqbal edildi. Sonra çarın məhfili Dərbəndə doğru getdi. Yolda Qaytak xanı Soltan Mahmud müqavimət göstərdiyindən dəf edildi. Böyük Petro Dərbəndi alıb oradaca qışlamışdı.

Petro Bakıya çox böyük əhəmiyyət veriyordu. Çar general Matuşkinə əmr eləmişdi ki:

“Təcilən Bakıya get, məzkur şəhəri al, Allah yardımçın olur. Şəhərin açarlarını alır, göndəirsən”.

1723-cü ildə Matuşkin Bakıyı almışdır. O sənədə İran ilə əqd olunan bir müqavilə mövcubincə Bakı ilə Dərbənd Rusiyaya tərək edilmişdir.

1732 və 1735-ci sənələrdə çariça Anna İvanovna zamanında əqd olunan Rəşt müahidənəməsinə görə Bakı, Quba və Dərbənd təkrar İrana qaytarılmışlardır.

Bu surətlə Şimali Azərbaycandan çəkilməmiş olan Rusiya Böyük Yekatrina zamanında təkrar ovdət eləməyə başlamışdır. 1796-cı sənədə general Zubov Dərbəndi almışdır.

1801-ci ildə Gürcüstan Rusiyaya iltihaq etmişdi. Bu hal üzərinə bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətini təşkil edən Azərbaycan qitəsi, bilxassə hər növ hücumlara məruz qalan

Bakı-Şirvan vilayəti artıq iki atəş içində qalmışdı. Şu sırada rusların Qafqaziyadakı ordularının komandanlığına məşhur Sisiyanov təyin olundu. Sisiyanov bir kərə Rusiya əlinə keçmiş olduğu halda tərək olunan Bəhri-Xəzər sahillərini təkər zəbt etmək fikrinə düşdü. 1805 sənəsi yaz zamanı general-mayor Zavalışın komandasında 500-dən ibarət bir qüvvə toplayaraq gəmilər vasitəsilə Bakı üzərinə göndərirdi. O zaman Bakının xanı Hüseynqulu xan idi. Zavalışın Bakıya yaxınlaşınca Qubadan Bakıya kömək gəldiyini xəbər aldı. Bu xəbəri alınca təərrüz etmək cəsarətini göstərmişərək şəhəri qoyub çəkildi.

Zavalışının bu surətlə çəkildiyini xəbər alan general Sisiyanov bərk acığı tutmuşdu. Xəstəliyənə baxmayaraq Zavalışınə şiddətli itablarda bulundu. Qış düşdüyünü aldırmayaraq 1500-ə qədər piyada, 200 atlı kazak və ona qədər top ilə özü bizzat Bakı üzərinə gəldi. Dekabr ayı idi. Sisiyanov bildirdi ki, şiddətli hərəkət etməzsə Zavalışının ricəti yeni ram edilmiş Bəhri-Xəzər sahilindəki xanlara suyi-təsir hasil edər, hərəkətə gələrlər. Bunun üçün o, rus silahının nüfuz və etibarını qüvvətləndirmək istiyordu. Sisiyanov Hüseynqulu xan ilə sabiqən də tanış idi.

Xana xəbər göndərirdi ki:

“Bakıya gəlirəm, ya Bakıyı alacağam, ya ki orada öləcəgəm”.

Yol üzərində Sisiyanov Şamaxı xanı Mustafa xanın bəyətini aldı. Şamaxı dağlarını enərək Bakı xanlığına daxil oldu. 1806-cı sənəsi yanvarının axırlarına tərəf Sisiyanov Bakı surləri yanında idi. Hüseynqulu xan xəbər göndərirdi ki, şəhəri təslim ediyor. Kəndisi də tabe oluyor. Fevralın 8-nə şəhərin təslimi üçün gün təyin olunmuşdu. Təyin olunmuş gündə rus tarixlərinin yazdığına görə Sisiyanov yavərlərindən yalnız Eristov ilə birlikdə bir də bir kazak nəfəri ilə bərabər Bakının qapısına doğru getdi.

Orduyu kəndisindən uzaq bir məsafədə buraxdı. Hüseynqulu xan da kəza kiçik bir məyyətlə bərabər olduğu halda knyazı istiqbal elədi. Tərəfeyn yaxınlaşınca xanın nökərlərindən birisi tapança ilə vurub generalı haman oradaca öldürdü. Onun ardınca Eristov da öldürüldü. Kazak qaçdı.

Generaldan sonra rus ordusunun komandanlığı vəzifəsində olan Zavalişin özünü o dərəcədə itirdi ki, bütün əskərlərini toplayıb tələsik gəmilərə oturdaraq Tariqi-Şamxallığı vasitəsilə rus cəbhəyi-əslisində çəkildi.

Sisiyanovun sözü doğru çıxdı. "Bakıda öldü". Bu vəqia haqqında tarixdə bir "ləjan" (mənzəbə) dəxi rəvayət olunmaqdadır.

Sisiyanovun başı kəsilərək Hüseyn xan tərəfindən şahə göndərilmişdi.

Fətəli şah, rəvayət ediyərlər ki, qış gecələrindən birisində qarşısında manqal Qafqasiyadan alınan nagüvar xəbərlər üzərinə uyumayıb sabaha qədər əlində maşa odu, külü qurdalayaraq mükəddər və dalğın bir vəziyyətdə oturmuş, nahaq sabah xoruzlarının banladığını görüncə maşayı manqala vuraraq:

– Ey xuda, ya mərabikeş, ya urra!... – deyə təğəyyür eləmişdir.

Günəş doğunca general Sisiyanovun kəsilmiş başı paytaxta gəliyor – deyə xəbər alınmışdır.

General Sisiyanovun bu macərəsini və Zavalişinin o sürətlə qayıtmasını xəbər alan general Qlazanap bu vəqiadən Rusiya etibarını üçün hasil olacaq suyi-təsiri idrakla bir qüvvə toplayıb Bakı üzərinə hərəkət elədi isə də, Tariqi-Şamxalının tədbiri və dostluğu sayəsində yalnız Dərbəndin açarlarını bilahərb və müqavimət təsliminə aldı. Quba ilə Bakıya doğru isə hərəkət edə bilmədi.

Sisiyanov əvəzinə Gürcüstan komandanlığına general Qudoviç təyin olundu. Qudoviç üçüncü dəfə idi Qafqasiyaya gəliyirdi. Qudoviç Qlazanarı çıxarıb yerinə Bulqakovu təyin elədi. Bulqakov Bakı üzərinə gəldi. Şəhər müqavimət göstərməyib təslim oldu. Anlaşıldı ki, general Sisiyanovun qətlə Hüseynqulu xanın rızası və xəbəri olmadan qardaşının Əmir Həmzə adında bir nökrəri tərəfindən xudsəranə bir surətdə icra edilmişdir.

Bakı 1806-cı sənəsi sentyabrın 3-də təslim olunmuşdur.

Bakıdan sonra Quba xanlığı dəxi bilahərb təslim olmuşdur.

General Sisiyanovun başsız bədəni əvvəlcə gömülmüş olduğu məzarından çıxarılaraq erməni kəlisasında dəfn olunmuş, sonra da 1811-ci ildə Tiflisə nəql ilə Siyon kəlisası dairəsində dəfn olunmuşdur.

Bildigimiz Sisiyanov fontanı haman məqtul generalın naminə olaraq yapılmışdır.

1812-ci ildə Gülüstan müahidənaməsi mövcubincə Dərbənd, Quba, Gəncə, Şəki, Şirvan xanlıqları ilə bərabər Bakı dəxi qəti surətdə Rusiyaya tərk edilmişdir.

VI

Qədim zamandan bəri gözünü qıcadığı Bakıya bu surətlə malik olduqdan sonra Rusiya hökuməti yüz sənəyə qədər burasını əldə bulundurmuşdur. Bu zamanda Bakı idarətən şəkildən-şəklə girmişdir. İbtidada Prikaspiyski kray denilən vilayətin mərkəzlərindən birisini təşkil edərək bədə Şamaxı quberniyasının uyezd şəhərlərindən birisi hökmündə qalmışdır. Daha sonra böyük Şamaxı zəlzələsini mütaqibən Bakı quberniya mərkəzi olub qubernator dairəsi də buraya kö-

çürülmüşdür. 1907-ci ildə Bakının gündən-günə artmaqda olan əhəmiyyəti-fövqəladəsi nəzərə alınaraq qradonaçalstvo namilə qubernatora tabe olmayaraq bir vilayəti-mümtaza halına qoyulmuşdur.

Bakı mühüm bir ticarət mərkəzi və ələlxusus nefti ilə məruf olaraq cahanca şöhrət bulmuşdur.

Neftindən əlavə ta qədimdən bəri İran, Türküstan, Rusiya yolları üzərində bir nöqtəyi-müvasilə və münaqilə olduğundan əlavə burası Qafqasiya müsəlmanlarının ələlümum və Azərbaycan türklərinin ələlxusus mühüm bir mərkəzi-ürfanı olmuşdur.

Yeni Azərbaycan məktəbi, mətbuatı, ədəbiyyatı, sənayei-nəfisə və səhneyi-tamaşası həp burada nəşvü-nüma bularaq nəhayət, Azərbaycan təşkilati-ictimaiyyə, iqtisadiyyə və siyasiyyəsi dəxi burada bina tutmuşdur.

Rusiya inqilabı zühur etdikdə ilk Zaqafqasiya qurultayı burada toplanıb mərkəzi müsəlman komitəsi dəxi burada təsis etmiş, Azərbaycan muxtariyyət fikri burada möhkəmləşərək muxtariyyətçilər burasını Azərbaycan bədəninin ayrılmaz bir təfləsi, paytaxtı elan eləmişlərdir.

Bu fikrə qarşı mübarizə edən bütün rusiyaçı firqələr müxtəlif növ və şəkillərlə Bakının Azərbaycan paytaxtı fikrinə qarşı mübarizə eləmişlər, bu məqsədlə də Bakı türklərinin başına mart faciəsini açmışlar və bakılı müsəlmanları altı ay tam təzyiq və əsarət altında bulundurmuşlardır.

Nəhayət, Bakıyı qurtarmaq üçün yeni təşəkkül edən Azərbaycan hökuməti Türkiyə dövlətinə müraciət eləmiş, igid qardaşlarımız vaxtında yetişərək Nuru Paşa, Mürsəl Paşa və Xəlil Paşaların komandasında olaraq 1918 sənəsi sentyabr ayının 15-də qanlı bir müsadimədən sonra Bakı təkrar əsl sahibi olan Azərbaycan türklərinin əlinə keçmişdir.

Bakının istirdadı Azərbaycan istiqlalının yüzdə doxsan təmyini-istiqlal elədigı gündür.

Bakının əhəmiyyəti işbu müxtəsər mütaliədən gördüğümüz kibi yalnız keçmişdə degil, daha böyük vəzifəsi gələcəkdədir.

Müqəddimatən Bakının azərbaycanlılardan ötrü bir amal məscidi olduğunu zikr eləmişdik. Fəqət doğru və daha səhih bir təriqlə:

Bakı türklüğün şahraxı üzərində vaqe sınımaz atəşlənən yanan bir amal məşəlidir ki, həpimizin diləgi onun bütün Azərbaycan və bütün türklük üçün daimi bir surətdə işıqlanmasıdır!

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 2, 6, 19, 31 dekabr 1918,

7 fevral 1919, №55, 57, 68, 75, 108,

"İstiqlal" məcmuəsi, 28 may 1919, №1

Rüesa – rəislər

Müzayiqə – çətinlik

Sur – qala divarı

Təəbbüd – ibadətlə məşğul olma

Münqəbə – sərt, qaba, sıxılmış

Müsəmma – adlanma

Müərrib – tərcümə edən

Məvadd – maddələr

Həvali – ətraf

Zair – ziyarətçi

Məcus – atəşpərəst

Mücviz – pır, məscid xidmətçisi

Mötə kif – ibadətlə vaxt keçirən

Etikaf – təklikdə yaşama

Xövf – qorxu
Zahib – gedən, yoxa çıxan, məhv olan
Müxəffif – yüngülləşdirən, asanlaşdırən
Bilad (bələd) – ölkə
Məmurə – tikintili, abad
Müqəyyid – qeyd edilən
Mülhəqat – qatılmış, ilhaq edilmiş
Zikr – adını çəkmə, söyləmə
Cədd – ata, baba
Mumaileyn – yuxarıdakı, həmin
Müfrəz – dəstə, hissə
Üzar (izar) – yanaq
Ribat – möhkəm bina, bağ
Nəhb – çapobul
Əsəl – bal
Ruğən – yağ
Səmur – dərisi qiymətli bir heyvan
Zübdə – seçilmiş hissə
Mürəbbə – kvadrat, dördlük
Hədid – dəmir
Təndürüst – boylu-buxunlu
Suri – şadlıq, sevinc
Suri-zifaf – gəlinlə bəyin görüşdüyü ilk gecə
Hədəya – hədiyyələr
Ehraz – qazanma
Tariq – dan ulduzu, zöhrə
İtab – məzəmmət, danlaq
Reyət – icazə, tabe olma
Mənqəbə – hədsiz mədh, mədhiyyə
Ləjan – şişirtmə, mədhiyyə
Xodsəranə – özbaşına

Təsmiyə – adlandırmaq

Kan – mədən; mənbə

Dər – qapı

Qeyd: M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan paytaxtı" məqalələrinin 5 hissəsi "Azərbaycan" qəzetində (№55, 57, 68, 75 - 1918, №108 - 1919), axırını isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir illik yubileyi ilə əlaqədar 1919-cu il mayın 28-də işıq üzü görmüş "İstiqlal" məcmuəsinin 1-ci nömrəsində dərc edilmişdir – Ş.H.

**Tarix elmləri doktoru, “Bakının tarixi” əsərinin
müəllifi Sara Aşurbəylinin rəyi**

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1918-ci ilin axırları, 1919-cü ilin əvvəllərində¹ çap olunmuş “Azərbaycan paytaxtı” adlı məqaləsi Bakı – liman şəhərinin qədim zamanlarda çar Rusiyası tərəfindən 1806-cı ildə istila edilənə qədərki tarixinin işıqlandırılmasında ilk təşəbbüsdür. Müəllif məqalənin başlanğıcında Bakının coğrafi mövqeyini göstərməklə onun qədim zamanlardan yanar qazların sayəsində atəşpərəst zərdüştlərin və hinduların müqəddəs ziyarətgahı olmasından, kapitalizm dövründə neft maqnatlarının diqqətini cəlb edən sənaye mərkəzinə çevrilməsindən söhbət açır.

Daha sonra M.Ə.Rəsulzadə türk müəllifi Şəmsəddin Şami bəyin lüğətinə istinad edərək “Azərbaycan” sözünü izah edir və

¹ “Azərbaycan qəzeti” 1918-ci il dekabrın 2-dən 1919-cu il fevralın 7-nə qədər № 55, 57, 68, 75, 108.

onun izahını Təbriz şəhəri ilə yox, Bakı və Şimali Azərbaycanla bağlayır. Müəllif "Azərbaycan" sözünü odla əlaqələndirir və həmin sözü "Odu qoruyan" kimi şərh edir. M.Ə.Rəsulzadə məqaləsinin bu hissəsində həqiqətə daha çox yaxındır.

Məqalənin ikinci hissəsində müəllif fars, ərəb, türk müəlliflərinin Bakı haqqında müxtəlif məlumatlarını misal gətirir və belə bir fikrə gəlir ki, həmin sözün mənasını fars və türk dillərinin lüğət tərkibi əsasında izah etmək yanlışdır. O, "Azərbaycan" sözünün mənasını hind-qucarat ləhcəsi ilə bağlamağı daha düzgün hesab edir.

M.Ə.Rəsulzadə "Allahlar şəhəri", "Allahlar şəhərinin odları" kimi izah edilən "Baqavan"ın "Atəşi baqavan"ın və "Atəşi Baqua"nın adları xatırlanmış V-VIII əsr mənbələrindən misallar çəkmir. Bunlar Bakı toponiminin daha qədim və daha dəqiq adlarıdır. (Bax. S.B.Aşurbəyli, "Orta əsrlər Bakısının tarixi haqqında oçerklər" Bakı 1964, səh.35-46).

Daha sonra müəllif Qız qalası haqqında yazır və onu Bizans memarlıq üslubu ilə bağlayır. İçərişəhərin qapılarındakı rəsmlərin islama qədərki dövrə aid olduğunu qeyd edir. Bu fikir yanlışdır. Belə ki, həmin rəsmlər Şirvanşahların gerbidir və çox qədim deyildir. Qız qalasının isə Bizans memarlıq üslubuna aidiyyəti yoxdur və onun üzərində XII əsrdə tikilməsi göstərilmişdir.

Fəslin sonunda o, Bakının kim tərəfindən təməli qoyulduğunun məlum olmadığını yazır. Və şəhərin qədimliyi (bizim eradan əvvəl 978-ci il) haqqında rus lüğətlərindən misallar gətirməklə yanaşı, onun tarixini təxminən 1500 il bundan qabağa aid edir. Son məlumatlara əsasən, Bakı şəhərinin tarixi (Ş.Aşurbəylinin "Bakının tarixi" əsəri çapa hazırlanır) bizim eranın I əsrinə, onun yaranmasını isə Abşeronun başqa məskunlaşan əraziləri kimi tunc dövrünə aid etmək olar.

Üçüncü fəsildə müəllif Bakının liman kimi əhəmiyyətindən söhbət açır. Və eramızın VI əsrində hökmranlıq etmiş Şirvanşahlar haqqında qısaca məlumat verir. Həmin məlumatlar düzgündür. O, misal gətirir ki, Cümə məscidi üstündə qeyd olunduğu kimi hicri tarixi ilə V əsrdə tikilmişdir. Lakin fars mənbələrinə görə ərəb istilasına qədər Cümə məscidi zərdüştilərin məbədgahı olmuşdur.

Sonra müəllif Bakının Şah İsmayıl tərəfindən zəbt edilməsi, onun məğlubiyyəti və Şirvanşahın öldürülməsi haqqında məlumat verir, ardınca isə türk mənbələrindən dəqiq faktlar misal gətirməklə səfəvi-türk müharibələrinin Azərbaycan şəhərlərinin və Bakının osmanlılar tərəfindən istila olunmasını təsvir edir.

Müəllif dördüncü fəsildə 1647-ci ildə və sonralar Bakıda olmuş Evliya Çələbinin Bakı şəhəri haqqında dəqiq məlumatları barədə xəbər verir. Bakı və onun neft mədənləri haqqında verilən bu məlumatlar olduqca maraqlıdır. Və onlara öz dövrünün tarixi ədəbiyyatında ilk dəfə M.Ə.Rəsulzadənin məqaləsində rast gəlmək olar.

Beşinci fəsildə müəllif rusların Bakıya hücumlarından, Stepan Razinin gəlişindən söhbət açır. Sonra beş səhifə rus çarlarının Bakını almaq cəhdlərindən bəhs edərək I Pyotrun, general Zavalışının, daha sonra Sisiyanovun Bakıya yürüşlərindən danışır. Və onun Hüseyinqulu xan tərəfindən öldürülməsini, nəhayət, 1806-cı il sentyabrın 3-də general Bulanovun Bakını tutmasını qələmə alır. Məqalə Dərbəndin, Qubanın, Gəncənin, Şəkinin, Şirvan xanlığı ilə bir yerdə Bakının həmişəlik Rusiyaya birləşdirilməsini göstərən Gülüstan müqaviləsi barədə mülahizələrlə bitir.

Elmi cəhətdən müəyyən əyər-əskiyinə baxmayaraq, M.Ə.Rəsulzadənin bu işi Bakının tarixini işıqlandıran ilk

məqalə kimi çox maraqlıdır. Məqalənin məzmunundan görünür ki, onun müəllifinin Azərbaycan tarixi haqda ətraflı məlumatı olmuş, türk, ərəb, fars mənbələri haqda dərin biliyə yiyələnmişdir. Belə hesab edirəm ki, həmin məqalənin çapı indi böyük marağa səbəb ola bilər.

Sara Aşurbəyli

*AMEA-nın Tarix İnstitutunun aparıcı
elmi işçisi, tarix elmləri doktoru*

Qeyd: *S.Aşurbəylinin bu rəyini mənə 1989-cu ilin noyabrında ADU-nun riyaziyyat fakültəsinin baş müəllimi Səfər İbrahimov vermişdi – Ş.H.*

İran və biz

Hökumətimiz tərəfindən bu günlərdə İran paytaxtı Tehrana bir heyəti-mürəxxəsə göndərilmişdir.

Heyəti-mürəxxəsənin məqsədi yeni təşəkkül etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətini İran hökumətinə məriflik edib də bu iki müsəlman dövləti arasında hüsnü-münasibət təsis və təmin eləməkdir.

İran ilə dini, mədəni və tarixi münasibətimizdən əlavə sıxı bir müqəddərati-siyasiyyətimiz vardır.

İranın səlaməti bizim üçün, bizim səlamətimiz İran üçün son dərəcədə mühümdür.

Daima zərbələrini yedigi cahangir Rusiya yerində, iləridə yenə inkişaf etmək həvəsinə düşəcəgi mühəqqəq olan Rusiya ilə öz arasında müstəqil bir Qafqasiya görmək İranın əxsi-amalını təşkil eləməlidir. Müstəqil Qafqasiya içərisində müstəqil və nüfuzlu bir müsəlman hökumətinin vücudi isə bilxassə İran vətənpərvərlərini sevindirməlidir.

Biz əminiz ki, dərin düşünür İran mütəfəkkirləri bu sevincə yabancı degildirlər. Burada İrani təmsil edən siyasi nümayəndələrin hər münasibət kəsbincə ibraz etməkdə olduqları dostluq və qardaşlıq hissiyyatları bizə bu əmniyyəti veriyor.

Araz nəhrinin yuxarısında təşəkkül edən məhəlli bir islam cümhuriyyətinin hər halda İran üçün faydəli olacağı İran siyasiyyunundan ötrü şübhəli bir məsələ halında olmasa gərək.

Dini və mədəni münasibətdən əlavə İran ilə Cümhuriyyətimiz miyanında hər bir münasibətdən daha qüvvətli bir rabitə vardır: iqtisadi rabitə, İran bizimlə külliyyətli surətdə ticarət etməkdədir. Bakı bəndəri ta əski zamandan bəri İran ticarətinin ən mühüm bir qapısını təşkil edər.

Bakı mədənləri Şimali İrandan gələn əmələlərlə işlər, Bakı və Gəncə vilayətlərinin pambığı, buğdası və sair hübubatı İran Azərbaycanının əmələsi olmazsa toplanmamış qalır.

Bundan əlavə, cümhuriyyətimiz ilə şahlıq arasında ədəbi və tərbiyəvi böyük bir qərabət və münasibət vardır.

Ədəbiyyatımız, ədiblərimiz, şairlərimiz, mühərrirlərimiz – bilxassə əski məktəbdən yetişənləri – İran feyzi ilə pərvəriş bulmuşlardır. Firdovsi, Sədi, Hafiz, Ömər Xəyyam, Molla Rumi və sair İran sərəmədəni-süxəni bizimkilər tərəfindən adətən bənimsənilmişlərdir. İçərimizdə İran üsuli tərbiyə almışlarımız, fars ədəbiyyatı ilə aşına mürəfiələrimiz az degildir.

Hələ Nizami, Xaqani, Məhsəti kibi İran ədəbiyyati-qədiməsinin axırki dövrəsinə adlı şairlər yetişdirməklə də iftixar edəriz.

Azərbaycan ədəbiyyatının ustadi-əvvəli Şeyxüşşüəra Füzuli bu türk Hafizi bu gün Arazın şimalından ziyadə cənubunda mərufdur.

Nəbati, Raci, Məhəmməd Baqir, Dilsuz, Ləli və sair kibi Azərbaycan gülşəni-ədəbiyyatına başqa bir rəng və ruğən verən ədiblər İranın yetişdirmiş olduğu güllər, çiçəklərdir.

Qafqasiya Azərbaycanı İrandan aldığı borcu mümkün olduğu qədər iadə etməyə dəxi çalışmışdır.

Yeni Azərbaycan ədəbiyyatının bərəkətli səhnəsini təşkil edən Bakı mətbuatı heç bir zaman İrana yabançı qalmamışdır. Burada nəşr olunan mətbuati-mövqutə hər zaman İran qüssələri ilə qüssələnmiş, onun sevincləri ilə sevinmişdir. Bunun üçün də o, İranda rəğbət qazanmış, bilxassə Təbriz Bakı mətbuatının ikinci mərkəzi-tovzii olmuşdur. "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin müvəffəqiyyəti isə İranın yalnız türkcə danışan şəhərlərinə degil, bütün mühüm mərkəzlərinə qədər şamil olmuşdur.

Nəbati bizdə olduğu qədər, Seyid Əzim də İranda mərufdur. Biz Ləliyi bildigimizdən ziyadə İran mərhum Sabiri tanır, "Hop-hop"un "Mən deyən oldu, sən deyən"ini hamı çocuqlar əzbərdən oxur.

Musiqimiz kəndinə məxsus bir xüsusiyyəti mühafizə eləməklə bərabər əsas etibarilə İran musiqisidir. Böylə ikən opera və operettalarımız vasitəsilə biz bu xüsusda dəxi müqabil bir təsir yapmaqla borcumuzu verməkdəyiz.

Dramaturqlarımızın yazdığı faciə və komedilər isə yalnız Təbrizdə degil, Rəştdə, Qəzvində, hətta Tehranın özündə belə müvəffəqiyyətlə tamaşa ediliyor. Aktyorlarımız, kəmaliməmnuniyyətlə qeyd ediyoruz, Tehranın bütün ədəbi məhfildlərində məzhər qəbul olaraq hətta şah həzrətlərinin sarayına belə hülul eləmişlərdir.

Möhtəşəm bir tarixə, parlaq bir mədəniyyətə malik olan Şirü-Xurşid məmləkəti kəndinə müstövli olan istibdad sayəsində uzun bir inhitat dövrəsi keçirdi.

Bu dövrəyə bir intəha vermək qəsdilə İran milləti məşrutiiyyət bayrağını qaldırdı. Cihada başladı.

Bakı mətbuatınının bu yoldakı xidməti inkar ediləməz. Qafqasiya türklərinin fikri-hürriyyətlə məşbu olanları bir an əvvəl İrana atıldılar, dindaşlarına kömək etməyi bir vəzifəyi-vicdaniyyə bildilər.

Kəndi səadətini təmin üçün icra elədiyi böyük mübarizədə, bir az da olsa, İran millətinə – bildigim və bacardığım qədər – yardım edənlərdən olmaqla iftixar elərəm.

Bu sənələrin, iranlı vətənpərvərlərlə bərabər çalışdığımız illərin, məhsulu olaraq iranlıların Qafqasiya müsəlmanları xüsusunda pərvərdə etdikləri hissiyyət və təmniyyət həqqində iyi xatiratım vardır.

Bu xatirat bənə həqq veriyor düşünüm ki, cümhuriyyətimiz tərəfindən İrana göndərilən heyəti-mürəxxəsə ümid etdigimiz hüsni-qəbul məzhər olacaq. İranlı mütəfəkkir arkadaşlarımız, Bakıdan gələn bu heyətin dost və əqrəba bir milləti təmsil elədiginə qane olacaqlar və kəndisinə o surətlə müamilə edəcəklərdir.

Mütəfəkkir arkadaşlarımız – diyoram, çünki hər məmləkətdə olduğu kibi – bittəbii – İranda da səthi düşünür, fəqət mütəfəkkir keçinər adamlar yox degildir. Meydanda bir az da qəsdən suyi-təfəhhümlər və suyi-tavillər yayan və məxsusi məqsədlərlə düşmənənə fikirlər nəşr edən adamlar bulunursa – ki, böylələri məəttəəssüf az degildir – o zaman bu qəbildən olan mütəfəkkirlər haman mütəliələr yürütməgə başlar, nəticədə səmimiyyət və istilik əvəzinə quru bir rəsmiyyət və soyuqluq çıxar.

İştə quru rəsmiyyətlə iktifa etmədigimiz üçün biz burada kəndilərindən şikayət etdigimiz “mütəfəkkir”lərin cümhuriyyətimizin ismi həqqindəki tənqidlərinə bir az nəqli-kəlam etmək istəriz.

Bəzi İran mühərrirləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin vü-
cudunda İranın təmamiyyəti-mülkiyyəsidən ötrü “ələni” bir
təhdid görüyorlarmış. Və Azərbaycan İranın bir vilayəti ikən
bunu cümhuriyyətimizə “ələm” etdigimizə etirazları varmış.

Biz bu xüsusda vəqtilə – bir münasibətlə – izahat vermiş-
dik. Azərbaycan derkən qəsdimiz Şimali Azərbaycan və ya-
xud Qafqasiya Azərbaycanıdır ki, əski Aran ilə Şirvan və Mu-
ğanı ehtiva edər. Azərbaycan ismi isə coğrafi bir istilah olmaq-
dan ziyadə qövmi bir mənə ilə işlənmişdir. Biz kəndimizi
Azərbaycan dili ilə (ki türkcənin bir növüdür) mütəkəllim
məxsus bir qövmlə ədd edəriz. Bu qövmlə ismi nə Aran, nə
Şirvan, nə də Muğandır. Yalnız Azərbaycandır.

Bu təbir, bu mənə ilə Rusiya inqilabının Rusiyadakı
millətlərə istiqlali-milli verdigidən sonra degil, daha əv-
vəlcə mövcud idi. Bundan otuz il əvvəl Petroqrada darülfün-
nlarında təhsil edən Bakı, Gəncə və İrəvan vilayətlərindən
gedən müsəlman tələbələr milliyət əsası üzrə təşkil elədikləri
cəmiyyətlərinə “Azərbaycan cəmiyyəti” demişlərdir. Bu ənənə
olaraq rus paytaxtında təhsil edən tələbələrimiz “Azərbaycan
gecəsi” namilə hər il bir müsəmirə tərtib edə gəlmişlərdir.

Qafqasiya türkcəsindən rusçaya bir lüğət tərtib edən
əski müəllimlərimizdən Qənizadə cənabları kəza lüğətlərinə
“Azərbaycan istilahi” namını vermişlərdir.

Mətləbi kəlmə ilə münəqişə etdirmək doğru olamaz. Çün-
ki məsələ yalnız bir isim üzərinə münəcər olursa, o zaman o
qədər bir məsələliyi də qalmaz. Fəqət qorxulur ki, bu ismin
müsəmmasına da hüsni-təvəccöh bəslənilməsin. Ola bilər
düşünülsün ki, başqa bir isimlə olsa da məxsus bir qövmlə ol-
maq əsası və xüsusiyyəti üzərinə təsis ediləcək cümhuriyyət,
İranın şimalında o əsas və xüsusiyyətə uya bilər bir kütlə ol-
duğu üçün mətlub degildir. Böylə bir düşüncənin əlbəttə ki,

ciddi mütəfəkkirlərcə beş para qiyməti olamaz. Çünki o zaman cümhuriyyətimizi təşkil edən qövmin qövmiyyətini inkar etmək, ona kəndi müqəddəratını təyin həqqini verməmək icab edər. Böylə bir vəziyyətə ruslar, ingilislər, firəng və sair xristian millətlər durmadığı halda dindaş bir dövlətin duracağını qətiyyənlə təsəvvür etməyiz.

Böylə olunca Azərbaycanın nə ismi, nə də cismi iranlı qardaşlarımızda şəkk və şübhə hissi oyatmamalı, yanı başlarında bir Ermənistan, bir Gürcüstan hökuməti təşəkkül etdiyi bir zamanda, bir də həmkeş və əqrəba bir Azərbaycan cümhuriyyətinin təşəkkül edib kəsbi-qüvvət etməsini səmimənə bir surətdə arzu etməlidirlər.

Heyəti-mürəxxəsəmizin ən böyük müvəffəqiyyəti işte bu arzunun İran əfkari-ümumiyyəsinde mövcud olduğunu bilmək və bunu bizə bir an əvvəl təbşir etmək olacaqdır.

İntizardayız!

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 8 nisan (aprel) 1919, №152

Mərif – tanışlıq

Tar – güc, zor, tab

Qərabət – yaxınlıq, qohumluq

Tovzi – paylama, paylaşdırma

Ruğən – yağ

Həmkeş – dindaş, məzhəbdəş

Təfəhhüm – dərindən anlama, dərk etmə

Ələni – açıq, aşkar

Məşbu – doymuş, tox

Təbşir – şad xəbər gətirmə

Ələm – bayraq, əlamət, nişan

Azərbaycan və İran

Tehran qəzetələri cümhuriyyətimiz naminə Tehrana gedən heyəti-mürəxxəsənin vürudini təbrik etməklə bərabər, "İran və biz" məqaləsində bəhs etdigimiz mövzui təcdid edərək "Azərbaycan"ın özündən degil, ismindən uzun-uzadıya bəhs etməyə başlamışlardır.

Başda möhtərəm "İran" qəzetəsi olduğu halda Tehran qəzetələri "Yeni doğmuş islam hökumətinin" adından "dilgir olduqlarını" qeyd ediyor, iki qardaş millətin arasına soyuqluq düşməməsi üçün "Azərbaycan" isminin dəyişməsinə təklif ediyorlar.

İran qəzetələrincə bizim, Qafqasiyanın bir qismindən ibarət olan məmləkətimizə Azərbaycan ismi verməyə həqqimiz yoxdur. Bu, İranın minəllqədim vilayəti kibi tanınan Azərbaycan əyalətinin həqqidir.

Biz burada tarix, irq və coğrafiyaca Azərbaycan ismini daşımağa haqlı olub-olmadığımızı isbat və bu münasibətlə

“İran” rəfiqi-möhtərəmimizin adla və istidlalatı haqqındakı mülahizələrimizi bəyan etmədən əvvəl bir mütalihə dərməyən etmək istəyirik:

Biz istəyirik İran mətbuatı burasına diqqət etsin ki, Qafqasiyadakı azərbaycanlılar Azərbaycan kəlməsini coğrafi mənəsindən ziyadə qövmi bir mənada istemal edirlər. Dünyada yalnız bir Azərbaycan qitəsi deyil, bir də Azərbaycan cəməti vardır. Bu cəmət kəndisinə məxsus bir ləhcə ilə qonuşur türk əqvamından bir millətdir ki, “İran” rəfiqimiz bunlara “ətraki-müsəlmani-Qafqaz” deyir.

“Ətraki-müsəlmani-Qafqaz”ın bir ədəbiyyatı var ki, adına Azərbaycan ədəbiyyatı deyilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində və yaxud təbiri-mərifətə, şivəsində yazırlar. Məktəblərində o dili tədris edirlər. Mətbuatları o dildə yazılır. Teatrları, operaları o şivədə tərtib edilir.

“Ətraki-müsəlmani-Qafqaz” ilə azərbaycanlı təbirinin eyni mənəni ifadə elədiklərini coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən cərh eləmək mümkün olsa da, qövmiyyət nöqtəyi-nəzərindən bunu inkar etmək mümkün deyildir. Zira İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyalarındakı “ətrak” ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaraca Dağ mahallarındakı “ətrak”ın biri-birindən nə ilə ayrıldıqlarını bən iyi fərq edəmiyəm. Eyni lisan, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənət burada da, orada da hökmfərma, ortada yalnız yüz sənəlik digər bir həyat-siyasiyyə ilə yaşamanın təsiri mövcud.

“Ətraki-müsəlmani-Qafqaz”ın “ətraki-müsəlmani-İran” kibi daha mərifət bir ismi vardır – Azərbaycan türkü.

Əski Şirvan, Muğan, Aran, Bərdə, Albaniya, Bəqrə, nəhayət, Gəncə, Bakı, İrəvan vilayətləri ilə adlanan bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən bu ismə haqlı olduğu inkar olunsada, burada böyük

bir əksəriyyətlə yaşayan türklərin Azərbaycan türkcəsi ilə mütəkəllim bir millət olduqları cərh olunamaz.

Böyük müharibənin və misilsiz inqilabın nəticəsində zühura gələn növsad hökumətlərin istinad elədikləri ən qüvvətli və ən sağlam bir məbnaları vardır: qövmiyyət binası. Tarix, coğrafiya, strateji mülahizəti ikinci, üçüncü dərəcədə gəlir mülahizələrdir. Yeni bir hökumətin təsis üçün ən əvvəlcə yekvücut bir milliyyət təşkil edən qövmin kəndisini tanımasıdır.

İştə Azərbaycan Cümhuriyyəti Tehran qəzetələrinin düşündüğü kibi bir takım "xəyalpərvər" cavanların uydu-rub "mülahizəsiz" qocalara qəbul etdirdikləri bir ism degildir. Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqil bir həyati-milliyə ilə yaşamaq istəyən və milliyyətlərini dərk etmiş bulunan Azərbaycan türk millətinin təsis elədiyi bir hökumətdir.

Diyorlar ki, "isminizi dəyişin də biz sizi böyük bir qardaş kibi dərəğuş" edək. Yoxsa biz sizdən "mükəddər və zəniniz" ("Gülşən", nömrə 85).

Bizdən neçün zəndirlər? Təsəvvür etmək lazım gəlir ki, İranın bir vilayəti olan Azərbaycanın ismini aldığımız kibi müsəmmasına da gözümüz vardır.

Cümhuriyyətimizin, cümhuriyyətdən əvvəl Azərbaycan muxtariyyəti haqqındakı davamızın qətiyyəni Araz nəhrinin cənubuna aid olmadığını dəfələrlə söyləmiş, bilfel dəxi isbat eləmişiz. Buna qarşı: "vəqtilə ermənilər dəxi məqsədimiz Türkiyə Ermənistanıdır diyorlardı" – deyə şübhələr bəyan ediyorlar ("İran", nömrə 414). Bu misal, yəni Azərbaycan Cümhuriyyətinin İran Azərbaycanı ilə işi olmadığı haqqındakı bəyanatı ermənilərin Ermənistan haqqındakı bəyanları ilə müqayisə eləmək bizi ismdən ziyadə müsəmma üstündə dayanmaya vadar ediyor.

Əcəba, nə düşünüyorlar? İranlı qardaşlarımız necə təsəvvür ediyolar? Arazın şimalında, ismindən sərfi-nəzər, bir müsəlman cümhuriyyəti təşəkkül ediyor. Bu cümhuriyyətin lisanı Arazın iki tərəfində də konuşulan bir türkcə olacaq. Hakimiyyəti "İran"ın təbirincə deyəlim, "ətraki-müsəlmani-Qafqaz"ın mənusu olduğu ruh və ənənətdən, ülfət etdiyi adət və məişətdən doğma bir ruh və xüsusiyyətlə qüvvətlənəcək, ismini bir fərz, qəribə olsa da Qafqaz türk hökuməti qoyacaq. Əcəba, bunda İran üçün bir xətdər, bir zərər təsəvvür olunuyormu?

Əgər İran hökuməti Avropa mətbuatından anlaşıldığı vəchlə Zaqaqasiya hesabına tovs-i-ərazi etmək fikrində degilsə, bittəbii burada kəndisindən ötrü xətdərək bir şey təsəvvür olunamaz. Çünki yeni təşəkkül edən hökumətin kəndisinə qarşı mütəcaviz olmadığını bildikcə, buna yalnız müsaidət etməsi lazım gəlir. Yox, bu xüsusda etimadı yoxsa, o zaman ismin bu və yaxud başqa olduğunun əhəmiyyəti qalmaz. Zira göstərdiyi misalda olduğu kibi bugünkü Ermənistan Cümhuriyyəti adına bərfərz "Ararat" deməklə Türkiyə ərazisi üzərindəki müddəiyatından sərfi-nəzər etmədi, yaxud Türkiyə ərazisi üzərində Ermənistan ismi ilə degil, bir fərzi "Van" ismi ilə təsis etsəydi, madam ki, Qarabağa qədər tovs-i etmək fikrindədir, kəndisinə Ermənistan deməməklə bundan fərağət etməyəcəkdi.

Bilməyiz təkəddür yalnız İranın bir vilayəti ilə iltibas edən ismimizdənmi, yoxsa İran Azərbaycanındakı xəlqin mənəviyyatına təmas edən bir müsəmmamızdanmi iləri gəlilyor?

Məsələ yalnız ismə aid olsaydı o qədər əhəmiyyəti olmazdı. İsm üstündə beynəldüvəl bir ixtilaf zühuri tarixi-aləmdə görülməmiş, islam tarixində dəxi inşallah görülməz.

Bizə öylə gəliyor ki, Araz nəhri şimalında olan azərbaycanlıların təşkil elədikləri müstəqil bir hökuməti-islamiyyənin paydar olması İranın mənafeindəndir.

Əgər Parisdəki İran heyəti-mürəxxəsəsinin Zaqafqasiyadan yer almaq istədiyi haqqındakı nəşriyyat doğru isə, o zaman haqqımız var düşünəlim ki, İran hökuməti bizim kibi degil, başqa dürlü düşünüyür. Çünki "İran" qəzetəsinin də işarə elədiyi kibi vəqtilə İrandan kəsilən Azərbaycanı təkrar İrana "yəni Azərbaycana" bitişdirərlərsə, o zaman yerdə – sərih söyləmək lazım gəlsə – bir Şamaxı ilə Şirvan qalır ki, Dağıstanla bərabər qalmaqdan başqa çarəsi qalmaz.

Heyəti-mürəxxəsəmizin vürudini təbrik edən Tehran mətbuatı o zamandan bəri bir-iki-üç sətirlə iktifa etmiş ikən adımızdan hasil elədikləri təkəddürlərinin izahı üçün sütunlar degil, səhifələr dolusu yazılar yazmaya lüzum gördüklərindən bizdə böylə şübhənak bir hissə oyatmışlardır.

Möhtərəm "İran" qəzetəsi "Azərbaycan" isminin və bu müsəmmadan qəsd olunan Azərbaycan məqsəd və fikrinin müvərrici olaraq acizlərindən bəhs edərkən əvvəldə Qafqasiya Azərbaycanından bəhs etmişkən sonra bütün Azərbaycan üçün istiqlal istədigini qeyd ediyörlər. Fəqət bilməm ki, bunu hanki bəyanım və hanki bəyannaməmlə izhar eləmiş, nə vəqt və nə yerdə söyləmişəmdir?! Hələ Azərbaycana müqabil əvəz olaraq İrana Mərv və Türkistandan təzminatı-əraziyyə təklifində bulunanlarımızdan dəxi bəhs olunuyör ki, əcayib bir şeydir.

İştə iranlı qardaşlarımızın bu kibi yanlış və bir takım iğraqlara batmış məlumatdan istifadə etdikləri üçündür ki, onlar Azərbaycan isminə bu qədər əhəmiyyət verib nahaq şübhələrə və münasibətsiz gümanlara düşüyörlər.

Buradan keçdikdən sonra Azərbaycan kəlməsi üstündəki tədqiqata gələlim: müqəddəmatən söylədik, bizdən ötrü kəlmənin coğrafi mənasından ziyadə qövmi bir mənası vardır.

Məəmafia bir az tədqiq olunursa coğrafiyaca dəxi Azərbaycanın mütləqa Təbriz və həvalisindən ibarət olduğunu iddia etmək pək doğru olamaz.

Azərbaycanın İrana daxil olduğunu istidlal üçün Şəmsəddin Sami bəyin Qamusu iləlarus kibi lüğət kitablarına müraciət olunmuş, Yaqut Həməvi və sairə kibi coğrafiyun və müvərrixlərin asarından alınan iqtibaslarla Azərbaycanın ayrı, Qafqasın da ayrı olduğu isbat edilmişdir. Şirvan ilə Bərdənin dəxi Azərbaycandan qeyri olması ayrıca istidlal olunmuşdur.

Bundan 24 sənə əvvəl yazdığı Qamusi-illaəlamində Şəmsəddin Sami bəy mərhum Azərbaycanın İran daxilində olduğunu qeyd etməklə bərabər Azərbaycan isminin vəchi-təsmiyəsini dəxi anlatmışdır. Bu anladışa görə Azərbaycan ismi Təbriz ətrafındakı neft quyuları, hava qazları və təbii atəş ilə yanan atəşgədələrdən dolayı bu məmləkətə ələm olmuşdur. Fəqət bir Osmanlı mühərriri yanılsa da iranlılar bilərlər ki, Azərbaycan təsmiyəsinin vəchi olaraq göstərilən əlamətlərin həpsi Təbrizdə degil, Bakıdadır.

Bir takım türk sülalələrinin paytaxtı Təbriz olmaq üzrə Azərbaycanda hökmran olduqları iddia ediliyor. Fəqət bununla Azərbaycan isminin yalnız Təbriz ilə həvalisinə münhəsir olduğu istidlal edilməz ki.

Qafqas ismi ilə Azərbaycan ismlərinin ayrı olduğu və bu ayrı ismlərin ayrı-ayrı məmləkətlər adı olduğunda heç şübhə yoxdur. Fəqət dün rus dövlətinin təqsimati-idarisilə Qafqas və yaxud Zaqafqasiya adlanan ərazinin Bakı, Gəncə, İrəvan kibi adlarla təqsim olunuşu İrəvan, Gəncə və Bakı vilayətlərindən bir qisminin Azərbaycan olmadığını icab

etdirməz. Məsələ, eyni Şəmsəddin Sami bəy Gəncənin yaxınında olan "Şəmkir"i tərif edərkən diyor ki, "240 tarixində Azərbaycan valisi və Məsmək Azadlisi (Bəğa) tərəfindən emar olunub mütəvəkilliyə təsmiyə olunmuşdur".

Demək ki, Azərbaycandan qeyri-fərz olunan Gəncə quberniyası və daha qədim təbirlə Aran ilə Bərdə həvalisi dəxi Azərbaycan vilayəti daxilində imiş.

Qafqaz ismi ələm olub da müxtəlif nəvahi və vilayətlərə şamil olduğu kibi, Azərbaycan ismi də Qaradağ, Xalxal, Marağa, Muğan, Aran, Bərdə, İrəvan, Naxçıvan, Bakı və sairə kibi idari, tarixi və coğrafi ismləri ehtiva edə bilər.

Burada cüzin küll namını ala bilmədiyi həqqindəki mülahizə və bu mülahizəyə qiyas olaraq Bismark ilə Avstriya arasındakı münaqişədən istidlal dəxi doğru degildir.

Çünki biz azərbaycanlı türklərin hökumətini təşkil etmək mövqeyində ikən İrana Azərbaycan ismindən fərağət et, desə idik, o zaman həqsiz olurduq. Müxtəlif millətlərdən təşəkkül elədiyi halda İran Azərbaycana malik olduğu kibi, Avstriya da alman millətinə malik idi. Halbuki Avstriyanın almanlara malikiyyəti Almaniyaya hökumətinin təşkilinə mane olamaz və hələ bütün Almaniyaya hakimiyyət sövdasına düşmək üçün kəndisinə heç bir həqq verəməz idi. Bismark bu nöqteyi-nəzərdən pək həqli idi.

Bitərəfanə icra olunan müxtəsər bir tədqiqlə görülür ki, Azərbaycan ismi cümhuriyyətimizə İran qəzetələrinin düşündüğü kibi pək münasibətsiz bir "xam xəyal" nəticəsi olaraq verilməmişdir. Burada İran ərazisi həqqində heç bir suyunniyyət mövcud olmayıb, yalnız bu gün kəndisini bir millət olaraq bilən sabiq rus təbəələri – Azərbaycan türklərinin müqəddəratı düşünölmüşdür. Böylə ikən yeni təşəkkül edən bəzi – Polşa, Ukrayna kibi dövlətlərə qiyasən bizi də macə-

racuyana bir siyasət təqibi ilə məlul təsəvvür etmək doğru olamaz.

Madam ki, yeni bir hökuməti-islamıyyənin vücudi İranda da mətlubdur, o halda tehranlı rəfiqlərimiz ism üzərindəki mübahisəyi coğrafiya və qövmiyyəət mütəxəssislərinə buraxıb da müsəmmadan bəhs etsəydilər, aramızda mətlub olan hüsni-münasibətə daha ziyadə xidmət edərlərdi, zənn edəriz.

“İran” qəzetəsi Gürcüstan, Ermənistan hökumətləri ilə hüddud münazirələrimiz mövcud olduğunu və sair bir çox əsaslı müşkilatə məruz qala bilməmizi ixtar edərək cümhuriyyətimizin böyük qardaşı olan İranla hüsni-münasibətin son dərəcədə səmimiləşdirilməsini arzu ediyor. Öylə olursa, o zaman iranilər bizə hər növ maddi və mənəvi müsaidələrini vəd ediyorlar.

“İran” bir az da tarixə müraciət ediyor. Böyük Nadirin İran padşahı olaraq Türkiyə Sultanına ittihad həqqindəki təklifini xatırlıyor. O təklifin qəbul edilmədiyi üçün bugünkü İslam aləminin xəsarətinə, bilxassə Türkiyə fəlakəti-hazirəsinə təəssüfi-xəvan oluyor. Sonra da “nəşəyi-hürriyyəət”lə sərşar olan “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz” cavanlarından bir-ikisinin “xam xəyallarına” uymamayı heyəti-mürəxxəsə əzamızın əql və dərayətlərinə etimadən “xatiri-nişan” ediyor.

Görünüyor “təkəddür” yalnız “Azərbaycan” ismindən degildir. “Nəşəyi-hürriyyəətlə sərşar olan cavanlar”ın “xam xəyallarından” da əndişələr edilməkdə və həm bu xəyallar mövcud kibi görülməkdədir.

Biz buna ciddən mütəəssüfüz. Nadir şahın fikri-ittihadını zənn edirsəm “Nadir şah” əsrini təmsil edən azərbaycanlılar yalnız tərviq degil, tətbiq də etmişlərdir. Yalnız oğlunun gözü müqabilində çıxaracağı batmanlarla göz təhdidi ilə degil, eyni zamanda da məttəəssüb və dar mollalara qarşı işlətdiyi

siyasətə qurban olan Nadirin fikrini – məzhəb qovğalarının ortadan qaldırılmasını – qövldən-felə gətirənlər yenə “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz”dır.

Fəqət unutmamalıyıq ki, Nadir şah kibi Sultan Süleyman da ittihad güdüyürdü. Birisi bunun üçün məzhəbləri ortadan qaldırır da siyasi bir hakimiyyət təsisini lazım görür ikən, digəri “rafiziləri” tənkil ilə “həqqə” təslim etdirmək və bu vasitə ilə “tovhidi” əldə etmək istiyordu. Felən ikisi də cahangir ikən şübhəsiz ki, əvvəlinci nəzəriyyə daha doğru olub, ittihadə yetişmək üçün daha səlim vasitədir.

Fəqət bu dəsturi məzhəb dövründən çıxıb da milliyyət əsrinə girmiş olduğumuz bu zamanə tətbiq edərsək, rabitəyi-islamiyyəyi ibqa etməklə bərabər hüquqi-milliyyəyə ehtiramkar olmalı, bu xüsusdakı təliati-təbiyyəyə fəna bir nəzərlə baxmamalıyıq.

Zəmanımızda demokratik əsaslara istinad etməyən bir hökumət yaşayamaz. Xəlq lisanı, adətı, ənənəti ilə mənus və məluf olmayan bir hökumət isə demokrat olamaz.

Buna görə dəxi tamamilə milli və demokrat bir əsasat üzərinə təşəkkül edən cümhuriyyətimizə iranlı qardaşlarımız kəndi münasibətlərini təyin edərkən ismimiz samialərinə xoş gəlməyorsa da, müsəmmamıza baxsınlar. Müsəmmamızı məqbul və kəndi nöqtəyi-nəzərlərindən mətlub gördükdən sonra ismin o qədər əhəmiyyətə malik olmadığını kəndiləri də təqdirdərlər.

Biz böyük qardaş iddiai mühitində bulunan Tehran mətbuatından şəkildən ziyadə mənaya aid nəşriyyəyə intizar edəriz. Çünki zəvahirlə fəzlə məşğul olmaq hər halda böyük-lərin şüunundan olmaz, deyə düşünüyürüz.

M.Ə.Rəsulzadə

“Azərbaycan”, 28 nisan (aprel) 1919, №168

Təcəddüd – təzələmə, yenilətmə
Məruf – məlum, tanınan
Ətrak – türklər
Mütəkəllim – danışan
Cərh – sancma, yaralama
Zənin – şübhəli, etibarsız
Müsəmma – adlandırılan ərazi
Sərfi-nəzər – vaz keçmə
Ülfət – yekdillik, hüsn-rəğbət
Tovsi – genişləndirmə
Müsaidə – izn, icazə, yardım
İltibas – dolaşıqlıq, aydın olmama
İğraq – mübaliğə
Məəmafiə – bununla belə
Həvali – ətraf, civar
Müddəiyat – haqsız iddialar
Ələm – nişan, işarə, əlamət
Mütəvəkkil – bel bağlayan, ümid verən
Nəvahi – nahiyə, vilayət
Məlul – kədərli
Rafizi – rafizə təriqətinə mənsub, inkar edən, kafir
Tənkil – başqalarına ibrət olacaq cəza vermək
Mənsus – alışıq, öyrənmiş
Təkəddür – burada, rahatsızlıq
Münaziə – mübahisə
Fərağət – vaz keçmə, əl çəkmə
Məluf – yemlənmiş
Samie – eşitmə duyğusu
Şüun – şan-şöhrətlər
İstidlal – bir dəlilə əsaslanaraq nəticə çıxarmaq

İran – Azərbaycan

Bu mövzuda qəzetəmiz ilə Tehran mətbuatından möhtərəm “İran” qəzetəsi arasında bir münaqişə vəqə olduğunu qarelərimiz biliyorlar. İran qəzetəsi cümhuriyyətimize Azərbaycan ismi vermək həqqində olmadığını, biz isə bunun əksini isbat ediyorduk. “İran” qəzetəsinin tərəfindən yazılan son məqaləsinə cavab yazmaq üzrə ikən posta məzkur qəzetənin 454-cü nömrəsini gətirdi. Bu nömrədə “Qəzavat tarixi” ünvanı ilə İsmayıl Əfşar Tərəmi-Azərbaycanı imzasilə müfəssəl bir məqalə nəşr ediyor. “Elmi intiqad və azadi mətbuat” naminə dərci təqaza olunan bu məqalə Bakı ilə Tehran arasında olan mübahisəyə iştirak edərək kəndisi iranlı ikən həqqin biz tərəfdə olduğunu tarixi və elmi bir surətdə isbat ediyor. Bu müfəssəl məqaləyi tərcümə ilə aşağıya dərc ediyoruz:

İştə "İran" qəzetəsində mündəric məqalənin eynən tərcüməsi: 439 və 440 nömrələrinizdə ədibi-maarifpərvər M.Ə.Rəsulzadə əfəndinin qələmi ilə yazılmış Azərbaycan haqqında bir məqalə dərc edilmişdir. İran qəzetəsi dəxi haman məqalənin zeylində bəzi mətləbləri tənqid eləmişdi. Bu münaqişəyə bən də iştirak etmək istədim. Fəqət bu iştirakımla bən Azərbaycan hökumətinin İran üzərində siyasi təsiratından sərfi-nəzər yalnız bir həqiqəti-tarixiyyənin kəşfi üçün səy edəcəyəm. Çünki məşhur müvərrixlərdən Qustel Dokulanır der ki, tarixi ehsasati-vətəniyyə ilə qarışdırmaq hər zaman möhlikdir. Onlardan birisi elm, digəri isə fəzilətdir.

Şərq və Qərb müvərrixləri ilə coğrafiyunlarının rəylərinə görə Azərbaycan Zaqafqasiyanın qismi-şərqisindən, İrəvan, Naxçıvan və bütün İran Azərbaycanı, bütün Xəmsə vilayətləri, Tarəm, Talış, Gilan həvalisindən bir qismi ilə Həmədan və Qəzvindən ibarət olmuşdur. Rzaqulu xan Lələbaşı ki, rus-İran müharibəsinin müasirlərindəndir, Rövzeyi-Lisfanın 10-cu cildində diyor ki:

Azərbaycan keçmiş zamanlarda Bakı bəndərindən Xalxalə qədər tula 95 fərsinin və Macirvan qəsəbəsindən Cəbəli-Sinayə qədər ərza 55 fərsinin bir məsahədə vəqə olmuşdur. Eyni məzmununda təfsilat Büstanülsiyahə ilə digər əsərlərdə dəxi məzkur ki, mətləb uzanmasın deyə zikrindən sərfi-nəzər ediyoruz¹. Bu həqiqəti-tarixiyyə kəşf olunursa, İran qəzetəsinin vətənlərinin əski nami-müqəddəsini ehya etmələri üçün azərbaycanlıları həqli görəcəgini ümid edərim.

¹ Bu xüsusda şübhələri olanlar İstaxiri, Müqəddəs, Yaqut, Əbuülqədə, Sədulla, Hafiz, Kitabı-Cəlalیه rücu buyursunlar.

Əxlaq, adət və dil barəsində də dəxi bir takım şeylər zikr edilmişdi. Bunun doğru olduğunu dəxi isbatə lüzum yoxdur. Zira Qəzvindən birisi qalxıb da Qubaya müsafirət eləsə yalnız əxlaq, adət və dil birligində degil, şivə və ləhcənin dəxi eynilə bir olduğunu görər. Bu gün bir tehranlı ilə bir şümranlı ləhcələri arasında fərq vardır. Mazandaranlı ilə dəvmandlının şivələrindəki fərq isə daha bəllidir. Bu böylə ikən aya, azərbaycanlıların bir cinsdən və bir irqdən olmadıqlarını iddia etmək qabilmidir?

Şimdi görəlim, Amerika və İngiltərənin bitərəf üləması bu xüsusda nə diyorlar.

Professor Nikela Qrabils diyor ki: 1907-ci ildə Amerika asari-ətiqə mütəxəssislərindən bir heyət Azərbaycanı tədqiq üçün getmiş idi. Bu heyət kəndi məruzəsində diyor ki:

“Türküstan ilə Kürdüstan arasında Azərbaycan mahallarında çini və zürüfat kibi qədim türk asari-ətiqəsinə təsadüf edildi. Hətta bəzi sikkə və kətəbələr üzərində uyğurca yazılar vardı”. (Uyğur əski Azərbaycan hökumətinin rəsmi lisanı olmuşdur).

Eyni professor ingilis üləmasının əsərlərindən birisindən nəql ediyor ki:

Turan haqqındəki tədqiqat getdikcə genişləniyor, Asiyayi-vüstanın hər tərəfində bu millətin əsərlərinə təsadüf olunuyor. Burası bizcə mühəqqəqdır ki, İrənin ətrafı türklərlə mühat olub qədim iranilərin (arini-qədim) ilk müharibəsi Azərbaycan türkləri ilə vaqe olmuşdur.

Məzkur professor diyor ki, türklərin iranilərdən daha əvvəl Azərbaycanda sakin olduqları adla və bir ahin ilə səbitdir. Professor Nikela Qrabilsin təlif elədiği “Məsələyi-şərqiyyə” nam kitabında (61-64-cü səhifələr) ariyənlərin

Azərbaycandakı ərzi və ati olduğu haqqında bir çox sübut və dəlillər vardır və Azərbaycan həmişə türklərin olmuşdur. Bunu tarix asanlıqla isbat edər.

Tarixi-qədimdən əldə mövcud olan nə varsa yunanlılardan nəql olunmadır. Tövrat ilə bəzi ortadan itmiş İran və hind asarından sərfi-nəzər yunanlılar müfrit bir təəssübi-milliyə bəslədiklərindən və şərq-qədim lisani-tarixiyyəsinin ədəmi-müsaidəsindən dolayı tarixi bir çox əfsanələr və yalanlarla doldurdular.

19-cu əsrə qədər tarixi-qədim haqqında yunan asarından başqa əldə bir vəsiqə yoxdur. 19-cu əsrin tülündə bir çox ingilis, firəng və alman üləmasının himməti ilə keçmişin ölü dilləri həll olunaraq bu vasitə ilə asari-qədimədən mövcud olmayan bir çox tarixi həqiqətlər açılmış oldu. Kətəbələr kəndisinə heç bir əl sürülmədən samit və sabit bir halda qədim dövrlərin sərgüzəştini bizə nəql ediyörlər.

Avropa üləması kəşf olunan bu kətəbələr sayəsində bilmişlər ki, Kildə və Assur dövlətlərinin təşkilindən əvvəl və ariyanilərin qərbə doğru olan hərəkətlərindən daha müqəddəm Orta Asiyada digər millətlər sakin olmuşlardır. O millətlərin dilləri tədqiq olunduqda türk cinsinə mənsub olduqları və bu günlər türklərlə həmcins olduqları aşkar oluyor.

Bu millətlərdən akkad-sumer denilən bir qismi Beynəlnəhrində, hitlər Anadoluda, uradhular Azərbaycanda mü-təvvətən olmuşlar. Kilikiya, Beynəlnəhrin və Azərbaycanda bir çox kətəbələr bulunmuşdur ki, üləma onlardan bəzisini oxuya bilmişlərdir.

Bu kətəbələrdən sabit olmuşdur ki, məzkur millətlər böyük bir mədəniyyətə malik olmuşlar. Vəqta tarixi müəyyən olmayan bir zamanda övladi-sam cəzirətülərək akkadsu-merə həmlə edib onlarla ixtilat edərək Hammurabi-Ak-

kad mədəniyyətinin əsasını vəz etdilər. O zamanlarda ariya millətləri şərqdən hücum edərək nagəhani bir istila nəticəsində urarduhu və heyət millətlərini məhv edərək ermənilər Azərbaycanda, frakiyalılar da Anadoluda sakin oldular. Oksford darülfünununun aliqədr professorlarından Says diyor ki:

“Turanilər bu böyük mədəniyyətin əsasını vəz etdilər, məqsəd növi-bəşərin mədəniyyət övliyasıdır ki, əgər iranilər onu məhv etməsəydilər bizə ondan böyük yadigarlar qalacaqdı. Fəqət İran istilası bu təcəddünü məhv elədi. İranilər ancaq kəndi məmləkətlərində bir əsəri-təcəddün göstərə bildilər. Yoxsa mütəvaliyən icra olunan hərblər nəticəsində müştərək bir Urarduhu-İran mədəniyyətini vücudə gətirəmədilər¹.

Üləmanın bəzisinin əqidəsi bu mərkəzdədir ki, kürd, gürcü, talış urarduhu nəslindəndirlər. Urarduhu ləfzi ilə kürd ləfzi arasında şəbahəti-tammə vardır. Bu millətlər kəndi istiqlaliyyətlərini qeyb etdikdən sonra İran mədəniyyətinin qarşısında duramayıb məhv olmuşlar. Sitlər daima Azərbaycanı fəth eləmək qəsdində olmuş, yeni təərrüzlərdə bulunmuşlar. Onlardan bir qismi Azərbaycana daxil olub İran din və əxlaqını qəbul eləmişlərdir.

Bu mütəliədən məlum oluyor Turan millətləri mütəcəddin idilər və Avropanın məruf üləmasının dediginə görə Babil mədəniyyəti Turan mədəniyyətinin bir surəti-mütəkamili idi. Böylə ikən “İran” qəzetəsinin bu üstə-vürudi moğol – deyə yazması mucibi-heyretdir. Görünüyor ki, qəzetə bu xüsusda Mətinülsəltənəyə nəzirə yapmışdır. Mərhum Mətinülsəltənə qeyrətinin şiddətindən xuddarlıq edəməyib vəhşi türklər islamı məhv və nabud etdilər – deyə yazmışdı.

¹ Turanın qədim təcəddünü haqqında aşağıdakı kitablara müraciət oluna

Halbuki münsiflər təsdiq etdilər ki, türk millətinin islama olan xidməti heç bir zaman unudulmaz. Türklərin səlibiyyəyə qarşı müdafiəsi, Təbristanı islavlardan təmizləmələri (6-cı əsr Kamil cild, 11 və 12) (Batu) bu xüsusdakı qəhrəmanlıqları ki, onun sayəsində islavlar bir boyuna 5 yüz sənə artıq hərəkət etməz oldular. İslam hüdudunun Kiyev, Varşu, Krakov, hətta Vyana hasarlarına qədər dayanması və səkkiz milyon hindlilərin müsəlman edilməsi ki, bu gün dəxi onlar müsəlman aləmi həqqindəki dad və fəryadlarının nə dərəcədə müəssir olduğunu görüyoruz, əcəba, bunlar türklərin xidməti degilmidir? Oğuz, Tümen, Atilla, Çingiz, Teymur, Fatih-Səlim, Süleyman, Nadir, Ağa Məhəmməd xan kibi sərdarlar, Çingizin yasası, Teymurun tüzüku kibi qanunlar, səlimlər qanununun əsəri əcəba unudulurmu?

* * *

Ərəb istilasından sonra Azərbaycan; ərəblərin istilasında Azərbaycandakı türklər sutublarla urarduhu bəqasından ibarət idilər. İran məzhəbi ilə adət və əxlaqi onlara nüfuz eləmiş idi. Rəşid və Mamun zamanlarında iranilər xüləfa dərbarında böyük nüfuz qazandılar. Bu nüfuz bir dərəcəyə qədər iləriləmişdi ki, əgər Mötəsim tədbir görməsə bütün ərəb hökumətinin iranilərə intiqal etmək qorxusu vardı. Türklərdən ibarət məxsusi bir qoşun təşkil edərək bu vasitə ilə Mötəsim farsların nüfuzunu kəsir eləmişdi. Fəqət ərəblər bundan müstəfid olamıyaraq aralarına əvvəlkindən daha ziyadə bir itxilal düşdü. Bir dərəcədə ki, türklər istəmədikləri xəlifəni əzl ediyor, yerinə istədiklərini nəsb eliyorlardı. Buna görə də xüləfa məcbur oldular ki, türk qoşununu paytaxtdan uzaqlaşdırıb sərhədlərə göndərsinlər. Bunlardan bir qismini islav-

qıpçaq qabağını saxlamağa göndərdilər. Bunlardan bir qismi Azərbaycanda qalaraq Xistənyan və sairə kibi Azərbaycan hökumətini təşkil etdilər, o zamanlarda səlcuqilər Xorasan-dan gəlib Azərbaycana tutdular. Azərbaycan bu sülaləyə intiqal elədi. Səlcuqilərin intiqrazmda səlcuq şialərindən olan Atabəylər Azərbaycanda səltənət etdilər. Ülfə və Kamil tarixlərindən məlum oluyor ki, Atabəylər zamanında türk xanəvadələrindən bir çoxu Türkistandan Azərbaycana gəlib burada sakin olmuşlardır. Qıpçaq səfərində bu müsəlman olmuş türklərdən bir çoxu ərəb ordusunda idi. Fəqət məlum idi ki, Azərbaycan düşmənləri bulunan ermənilərlə debilməliyə qarşı müqavimət edəmiyəcəkdi. Bu sıralarda idi ki, Azərbaycan yarlığı Qaani-əzim tərəfindən Hülaküyə vəgüzar olundu. Hülakü müxtəlif türk qəbiləsindən 32-ni ayıraraq Bağdad ilə Azərbaycan səmtinə rəvanə qıldı. Bütün Turanda zəfər tərənələri çalındı. Car çəkildi ki, Purçəkin xanəvadəsinin ən şücaətli bir cavanı Qərbi Turanı mühafizə eləməyə gədiyor. Elxani-əzim Bağdaddan Azərbaycana gəldi. Türk qəbilələrindən ötrü qışlaq və yaylaqlar təyin elədi. Bu günlər Azərbaycan milləti təşkilatınm ovci-əlaya yetişdigi günlərdi. Elxan Marağada ikən dari-əqbayə rəhlət etdi. Nəvələri Qazan xan ilə İlcaytu Azərbaycan millətinin rüknini möhkəmlədərək onu dini-islamla qüvvətləndirdilər. Xacə Rəşidəddinin yazdığına görə bir dəfə 200.000, digər dəfə 400.000 türk islama müşərrəf oldu. İslavların (rusların), ermənilərin, gürcülərin, sonra da Cəbə və Səvidi nam cəngavərlərin istilasını ilə hasil olan qətliaqlar vasitəsilə Azərbaycanın farsları məhv olmuşlardı. O gündən bu günə qədər bir ovuc ermənidən savayı bütün Azərbaycan əhalisi türk və müsəlmandır. Sultan İlcaytu Azərbaycanda bir takım təcəddüdlər vacudə gətirdi. O cümlədən olaraq Azərbaycan paytaxtını Marağadan Sol-

taniyyəyə köçürtdü. Məttəəssüf ki, sindibad həvadisə qarşı bu bina davam edəməyib məhv oldu.

Bu gün Azərbaycanın o böyük o paytaxtından bir məzari-qübbə qalmışdır. Bu qübbə illərin təsirinə müqavimət edərək qalmışsa, ixlafın naxələfligi üzündən o əsər dəxi xərabəyə üz tutmaqdadır. Hər sübh günəş o qübbə üzərinə tülu edərək inikasatı ilə bizə türk millətinin fütuhət və iftixaratını yad etdiriyor. Azərbaycan Elxanian sülaləsinin inqrazından sonra Çobanian sülaləsinə intiqal ediyor. Bunlar Azərbaycanı idarədən aciz qaldıqlarından qəbilələrdən bir çoxu babalarının qədim yolunu tutaraq Anadoluya köçüyorlər. Teymurun zühuri və Anqara vəqəəsindən sonra bu qəbilələrdən bir çoxu təkrar Azərbaycana ovdət ediyorlər. Bədə Şeyx Səfinin irşadət-i ilə şiə məzhəbi qəbul edib, Anadoludakı qardaşlarını da bu məzhəbə daxil etdiriyorlər.

Şah İsmayılın zühurundan sonra Anadoludakı azərbaycanlılar Şah Abbasa köməgə gəliyorlər. Fəqət Osmanlı hökuməti bunlara mane olduğundan bir qismi Anadoluda qalıyorlər (bu gün Osmanlı azərbaycanlıları Amasiya və Anqara vilayətlərində 500.000 miqdarında olub kəndilərinə qızılbaş denilməkdədir). Elxan sülaləsinin inqirazından sonra sonra Şah İsmayıl əfşar qəbiləsini Xəmsə, Marağa, Qarabağ və Şirvan vilayətlərinə, qacar qəbiləsini də Səlmas, Gəncə və İrəvana məmur elədi.

Şah İsmayıl zamanında Azərbaycan ədəbiyyatı rəvac eləmişdir. Təqribən demək olar ki, Şah İsmayıl Azərbaycan ədəbiyyatının binasını vəz eləmiş və kəndi Divani-türki-sini yadigar olaraq buraxmışdır. O zamanın böyük şüərası Azərbaycan türkcəsinin ehyasına çalışmışlardır. Füzuli, Məsib xan, Təkəllü Sani, Təkəllü Sadiq Əfşar, Həsən Türkman və Yusif Qarabaği o zamanın türkcə yazar şairləridir. (Təzkirə Sa-

diq ilə Təxfeyi-Samiyə rücu oluna). Azərbaycanlılar səfəviyyə və əfşariyyə və onlardan sonra zamanında kəndi ədəbi-siyasi təşkilatlarını quruyordular. Bu zamanda rus militarizmi həmlə edərək Azərbaycanın bir qitəsini digərindən ayırdı, möhtərəm şəhid Cavad xan ilə İbrahimxəlil xan, Mirhəsən xan və sair bu kibi qəhrəmanların rəşadət və müqaviməti istilanı qurtara bilmədi. Azərbaycanın qismi-şimalı yüz sənədən ziyadə rus əsarətində qaldı, tainki hürriyyətin sədayi-fərhəfzası üfiqi-ələmdə tərənnümsaz olub Rusiya militarizmi elani-iflas elədi, bunun üzərinə Azərbaycan məmləkəti təkrar qəddini düzəldərək təmami-ələmə elani-istiqlal etdi. Bu üçüncü dövrədir ki, azəri türkləri kəndi azadlıqlarının binasını qurmaq üçün və azadlıq düşməni olan Azərbaycan düşmənlərinin dəfi üçün mübarizə ediyolar. Əlbəttə ki, edəcəklər və kəndi cavanlarının fədakarlığı sayəsində Azərbaycan istiqlalını paydar etməklə müzəffər olacaqlardır.

Azərbaycanlı qardaşımızın tərcüməsi, yuxarıda məzkur bu məqaləsinə "İran" qəzetəsi uzun-uzadıya cavab veriyor. Bittəbii onun dəlil və sübutları ilə müvafiqət edəmiyor. Bu xüsusda ayrı bir vəqt.

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 26 həziran (iyun) 1919, №212

Qəzavat – dini məhkəmə, qazılıq

Tarəm – ən yüksək

Təqaza – lazım gəlmə, tələb, lüzum

Məhlikə – qorxulu, təhlükəli

Fəzilət – bilik

Züruf – qablar

Çini – Çində düzəlmiş, əla növ saxsı qab-qacaq
Kətəbə – kitab, lövhə
Mühat – əhatə olunmuş
Təlif – yazılmış kitab, əsər
Ərazi – əsli olmayıb sonradan əmələ gələn
Atı – ön, qabaq
Mütəvətin – bir yeri özünə vətən edən, bir yerdə yaşayan
Aliqədr – yüksək dərəcəli, hörmətli
Mütəvali – mütəmadi
Şəbahət – oxşarlıq, bənzərlik
Müəssir – təsirli
Kəsr – sındırma, qırma
Müstəfid – faydalanan, istifadə edən
İntiqal – keçmə, nəql etmə
Xanəvadə – nəsil, say
Rəhlət – köç, hərəkət, məcazi: ölüm
İnqiraz – sonu kəsilmə, məhv olma

Azərbaycan Cümhuriyyəti

Coğrafiya etibarilə Azərbaycan isminin yalnız İran vilayətlərindən Təbriz ilə həvalisinə ələm olduğu məruf olsa da bu ismin tarixcə dəxi yalnız bu vilayətə münhəsir olduğu sabit olmuş həqiqətlərdən degildir; biləks bu ismin Azəri türklərlə məskun bütün yerlərə şamil bir ism olduğuna dəlil və sübutlar vardır.

Bu xüsusda isbati-müddəa etmək üçün səhifələr yazmaq mümkün ikən biz cümhuriyyətimizə verdigimiz adı coğrafi bir məfhumdan ziyadə qövmi bir mənadan aldığımız üçün bu məsələ ilə pək o qədər də məşğul olmaya lüzum görmüyoruz.

Müştərək bir dil, yazı, ədəbiyyat, adət, ənənət və tarixə malik olmaq bir millət amallarını təşkil edərsə heç şübhəsiz ki, Araz nəhrinin iki tərəfində sakin; cənubda Təbriz, şimalda Bakı məntəqəsində toplanan xəlqin əksərini bir milləti-

vahidənin namizədidir. Yuxarıda məzkur amillərin vücuda ilə bərabər bir cəmiyyət əfradının kəndi birliklərini hiss və idrak eləmələri, sözün tam mənasilə milli bir vücuda dəlalət edərsə, heç şübhəsiz ki, bu milləti-vahidə namizədinin Arazm şimalındakı qismi kəndisini bilmiş bir millətdir.

Bu, əsrimizdəki tərifi-elmiyyəsi ilə qismən millət olmağa namizəd və qismən də bir millət olmuş xəlqin məruf bir ismi vardır:

– Azərbaycan türki və yaxud Azəri türklər.

Kəndi şiveyi-məxsusəsi ilə qonuşan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik və olduğu yerlərə nisbətlə müxtəlif ismlər daşıyan böyük türk millətinin bir qismidir.

Azəri türklərin hal-hazırda oturduqları yerlər min əl-qədim türk xəlqi ilə məskun olmuşdur. Gərək Bakı, Gəncə, İrəvan ilə Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Xalxal və sair kibi vilayətlər və gərək Muğan, Aran, Qarabağ, Qaradağ kibi məmləkətlər daima türk xəlqinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olub; bu yerlər kəndilərində bir çox türk sülalələrinin irili-xırdalı hökumətlər qurduqlarını, illərlə səltənət sürdüklərini görmüşlərdir.

“İdil” nəhrinin “Quzğun dəniz”ə töküldüyü yerdə böyük bir səltənət quran Xəzər türkləri daha miladi 700 sənələrində Kalmık səhrası ilə aşağıya doğru enmiş, Muğan düzənliklərinə yayılmış, daha sonra onları digər türk seylabələri təqib eləmişlərdir. Böyük Çingiz ilə Axsaq Teymurun cəngavər igidləri Kür boyu ilə Araz hövzəsini Ceyhun ilə Seyhuna bənzədigidən Turan köçbələrində oturaq etmiş, Səlcuq hökmdarları isə artıq burasını qəti surətdə bir türk məmləkəti halına qoymuşlardır. Səlcuqlardan sonra bu ərazi əldən-ələ keçmiş, müxtəlif hökmdar və sülalə idarəsində qalmışlarsa da bunlar əksərən türk olub böyükləri müzməhil olduqda yerlərini, küçük də olsalar yenə birər türk xanlıqları tutmuşdur.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin

Cümhuriyyətimizin istiqlalını elan və ilk Azərbaycan hökumətini təşkil edən Azərbaycan Şurayı-Milli rəisi

Misal olaraq burada hökm sürən Azərbaycan Atabəyləri, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkmən bəylərindən Uzun Həsən və Qara Yusifləri göstərmək olar ki, kamilən türk ulus və oymaqlarından gəlmişlərdir.

Son dəfə olaraq rus istilasına məruz qalan Dərbənd, Quba, Bakı, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanlarının dəxi azərbaycanlı türk xanları olduğu məlumumuzdur.

Xülasə, tarixin huşunda qaldığı bir zamandan bəri buralardakı qarlı dağlarla susuz ararlarda, yaşıl ovlaqlarla sıldırım qayalıqlarda, quzğun dənizlərlə yanar dağlarda, qəlbində hərarət, süfrəsində nemət bəsləyən bu mümtaz yerlərdə, insanın təbiətə tapındığı uzaq zamandan bəri ilahi bir nura məzhər olan bu ərzi-müqəddəsdə bir çox əsrlərdir ağılıq edən onlar; Muğan səhrasından Mil düzünə, Kalmık çölündən Aran vadisinə yayılan onlar; Şirvan silsiləsindən Qaradağa çapan, Şahdağın təpəsindən Savalan zirvəsinə qonan onlar; Kür ovasından Qızıl Üzən çölgələrinə süzən yenə onlar, yəni türklər olmuşlardır.

Türklərin buralardakı hökmranlıqları Hindistan, Xorasan, Bağdad, İran və Misirdə olduğu kibi başqa bir cinsdən olan xəlqə əskəri bir sinif olaraq hökumət sürməkdən ibarət olmamışdır. Osmanlılardan başqa əksər türk hakimləri hökumət elədikləri xəlqə təmsil etmişkən, Azərbaycan türklərinin kütlə etibarilə milliyyətin rükni-mühümi olan dillərini halilə saxlamaları göstərir ki, Azərbaycandakı türk hökumətləri başqa cinsdən bir xəlqə müsəllət əcnəbi bir hökuməti-əskəriyyə degil, türk xəlqinin əksəriyyətinə istinad edir bir hökumət imiş. Rus istilasına qədər ərəb və İran istilasına rəğmən, Azərbaycan xanlıqlarının yarım müstəqil türk xanlıqları ha-

linda qalmaları, hətta İran Azərbaycanının belə türk sülalədən olan bir vəliəhd vasitəsilə idarə olunuşu bunu bir dərəcəyə qədər təyid etməzmi?!..

Hər nə qədər bundan yüz sənə müqəddəm Azərbaycan xanlıqları kəndi mənliklərini dərk etmədən, kəndisini tanımış milli bir sima göstərmədən mövqelərini İranın nüfuzimənəviyyəsinə, sonra da rusun qüvvəti-bazusuna tərək və qəzayə təslim oluyordusalar da, xəlq kəndisinə məxsus ədəbiyyatı, şairləri, aşıq və dərvişləri ilə hüzn və məsərrətini kəndi lisanı ilə tərənnüm ediyor, kəndi idrakı ilə bir vücud olduğunu bəlkə sezmədən sezdiriyordu.

Əvət, rəhləsi üstündən enməyən Füzulisi, Koroğlusu ilə bağı yanıq Kərəmə ağlayan aşıqları, bu aşıqların ürək dağlayan sazları ilə çobanların ruha sinən bayatıları, çocuqların sevə-sevə əzbərlədikləri "üşüdü"ləri kəndisini iranlı bilən bu xəlqin müdhiş bir zəlalətdə olduğunu göstəriyor:

– Yox degil, siz türksünüz! – diyordu.

II

Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Araz nəhrinin iki tərəfində sakin olub qismən də İrana şu və ya bu surətlə bağlı nim müstəqil bir halda yaşadıqları zaman zahirən məhkum bir millət degil, hakim olaraq yaşıyorlardı, İran təxtində oturan sülalə kəndi cinslərindən bir türk sülaləsi idi. İrani və İran dairəyi-nüfuzunda olan xanlıqları xarici düşmənlərə qarşı ciddiyyətlə müdafiə edən şahzadə, yenə bir türk şahzadəsi idi. Abbas Mirzənin istinad elədiği nöqtə Təbriz olduğu kibi, ümid bağladığı qüvvə dəxi Azərbaycan türkləri idi.

Azərbaycan xəlqi idarəcə gördüğü ağırlığı başqalarından degil, öz cinsindən gördüğü üçün həqiqi məhkumiyyətini mə-

nəviyyatca tamamilə başqa bir ruh və yabançı bir mədəniyyət məhkumu olduğunu dərk etmiyordu. Get-gedə farslaşılıyordu. Xəvas təhsilini tamamilə farsca görüyor, fars tərbiyəsi alıyor, bir fars kibi düşünüyor və kəndisinin doğrudan-doğruya iranlı olduğunu təsəvvür ediyordu. Xəlqin hal və əqdini əlində bulunduran bu xəvas kibi mənəviyyatma hakim bulunan üləma sinfi dəxi eyni ruhda, eyni tərbiyədə, eyni zehniyyətdə idi.

Fars ədəbiyyatına Məhsətilər, Nizamilər, Qaani və Xaqanilər kibi ustadlar bəxş edən bu Azərbaycan xəvası pək təbii idi ki, bir zaman Osmanlı sultanı-müqtədiri Süleyman Qanununin belə az qala qəbul elədiği Sədi lisanı qarşısında əriyib kəndiliklərindən keçmiş, türk ilə türkcəyə yuxarıdan aşağı bir baxışla baxmışlardı.

İranın o dəhşətli və cahanbəha ədəbiyyatı və o ədəbiyyat sayəsindəki qüvvətli mənəviyyatı qarşısında təslim olub da təməssül edən türk xəvasının bittəbii əvam üzərinə dəxi böyük təsiri olacaqdı. Həm olmuşdu. Türk kəlməsi türk xəlqinin kəndi dilində – şayani-heyrətdir ki, – təhqiri-mütəzəmmmin bir mənə yerində istemal olunuyordu. Bunun tətəmlərini imdiki halda belə görmək mümkündür. “Türksayə” sözünün əvamımız arasında “sədələvh” mənəsində işləndiyi, “türkün sözü” təbirinin səthi mənada söylənən sözlərə ələm olduğu, “türk demişkən” əlavəsinin sameyi təhqir edən mənəalara iltibas edən kəlmələrdən ayrılmayan bir rədif halında gəlməsi işte o zehniyyətin təsiridir. Fəna təsir kəndiligini qeyb edən xəvasın xəlqə təlqin elədiyi “qədəhi-nəfs”dən hasil olmuşdur.

Xəvasın bu dərəcədə təməssül etməsi azərbaycanlıları tühəf bir millət halına qoymuşdu:

Dili başqa, yazısı başqa bir millət!

Тəпçубашов Əлимəрдан бəй
Azərbaycan Məclisi-Məbusan rəisi

Mavərayi-Araz Azərbaycanı hala bu haldadır. Orada hər kəs türkcə söylər. Fəqət eyni zamanda yazılar tamamilə farsca yazılar.

Fəqət kəndiligindən keçmiş xəvas girdigi bu yalnız yolun çıxılmaz birahə olduğunu sezmədiği halda, əvam pək də la-qeyd degildi. Xəlv qeyri-təbii olan bu halə ünsüri bir surətdə müqabilə ediyordu. Türk demokratiyası kəndisinin kimsənin sezmədiği və əhəmiyyət vermədiği lamilliləşdirilməsinə qarşı qiyam eləmişdi. Bu qiyamın qəhrəmanları isə xəlv şairləri ilə dastançı aşıqlar idi. Laüdəri müsənniflərin yaratdığı "Koroglu", "Əsli və Kərəm", "Aşiq Qərib" və sair bu kibi ədəbiyyat, ürək yaxan aşiq sazlarının ruhnəvaz ahəngləri altında Azərbaycan türk xəlvinin qəlbinə öylə siniyor, öylə yerləşiyordu ki, onunla degil farsın "Nuşi-afərin"i, "Rüstəm və Söhrab"ı, hətta Firdovsi ilə Hafizi belə rəqəbət edəməzdi. O, öz Firdovsisini, öz Hafizini, öz Sədisini – doğma türk şairini və ruhundan xəbər verən Azərbaycan şeirini arıyordu.

Bərəkət versin ki, xəvasın həpsi ondan rugərdan olmamışdı. İştə bu, doğduqları mühitdən tamamilə rugərdan olmayan Azərbaycan şairləri xəlvın ehtiyacını tətmin edərək türkcə şeirlər yazmaya başlamışlar, xəlv ədəbiyyatında əlavə yazı ədəbiyyatının əsasını dəxi vəz eləmişlərdi.

Bu olduqca ağır və müşkül vəzifəyi Füzuli məşrəbli türk şairləri müvəffəqiyyətlə gördülər. Bu müvəffəqiyyət üzəmanın bir təfsili-təhlili kəndi başına mühüm bir mövzu olsa da sədədimizin xaricində olduğu əlbəttə təqdir olunur. Biz ondan yalnız maddətən hakim ikən mənən məhkum olan xəlvimizdə mənən dəxi məhkum olmamaq üçün bir təşəbbüs və həyat əsəri mövcud olduğunu göstərmək üçün ötəri olaraq bəhsə lüzum gördük.

Şimali Azərbaycan rus təhti-idarəsinə keçdikdən sonra məhdud olsa da, malik olduğu siyasi hüququnu tamamilə itirmiş, maddi məhkumiyyətin bütün acısını dadmışdı.

Əvvəlki idarə zamanında gördüğü mənəvi əsarətini müştərək bir din və yaxın bir ruh təsirilə pək də sezməyib getdikcə farslaşan Azərbaycan türkü bu dəfə də ruslaşdırılmaq siyasətinə məruz qalmışdı. Fəqət bu siyasətin bir ayağı cəbrə bağlı olduğundan və tamamilə yabançı bir ruha malik bulduğundan təbii idi ki, xələqin müdafiyei-nəfs hissini daha ziyadə qıcıqlıyor, onu daha sürətli bir surətdə kəndisini düşünməyə vadar ediyordu.

Bir vəqt hökumət tərəfindən təyin olunan mollalar “dəftər mollası”, rus şkolunda oxuyan bəy balalarına dəxi “rus balası” deyən xələq kəndi hədəsilə duyduğu ruslaşdırmaq siyasətinə bildigi kibi müqabilə etmişdi. O dəftər mollasına qarşı öz axundunu, ministerstvo şkoluna da məktəbxanasını qarşı qoymuşdu.

Xələqin hədəsi doğru idi. O, axundunun hürriyyəti və mədrəsə ilə məktəbinin istiqlalı üçün pək həqli və pək məqul bir mübarizədə idi. O, maddətən məhkum olduğuna razı olmuş, fəqət mənən dəxi məhkum olmaq istəmiyordu.

Fəqət xəvas yenə yanılmışdı. Vəqtilə Firdovsinin təmtəraq üslubu, Sədinin hikməti, Xaqaninin təğzili qarşısında bayılan “mirzə” bu dəfə də Lermontovun ruhu, Puşkinin üslubu, Tolstoyun fəlsəfəsinə vurulmuş bir “uçitel” idi.

Sənələr keçdi. Şkol uçiteli ilə məktəb müəllimi anlaşımadılar.

Farslaşmış mirzə kibi ruslaşmış uçitel dəxi xələqin hədəsnən duyduğu mətləbi bir çox zaman dərk edəmamişdi. Nəhayət, bir çox birahələrdən keçdikdən, məktəb və mədrəsələrə qarşı bilüzum, daha doğrusu, biüsul mübarizələrdən sonra “uçitel” artıq əsl mətləbi anladı. Bildi ki, Sədiyi də, Tolstoyu da türk

xəlqinə ögrətmək, türkü onlarla aşına etmək həm lüzumlu, həm fəidəlidir. Fəqət bununla bərabər türkü kəndi sədisindən, kəndi tolstoyundan məhrum etmək olamaz.

Sədiyi, Tolstoyu və sair dünya müşahiri adını anlamaq üçün kəndi füzulilərini, nəbatilərini – gözə nə qədər küçük də görünsə – seyyidlərini, sabirlərini ögrətməlidirlər.

Bu zəmin üzərində rus məktəbi vasitəsilə mədəniyyəti hazirəni az-çox dərk etmiş ürəfa ilə xəlq arasında yekdigərini anlamaq dövrü başladı.

Artıq Azərbaycan türkünün oyannmaq zamanı gəlmişdi. Və zamanın bizə nələr verdigini mən degil, məcmuəmizin digər qismində mütəxəssis arkadaşlarımız sizə ərz edəcəklərdir. Bən isə yalnız:

Malik olduğumuz müasir ədəbiyyat, mütəəddid mətbuat, zəngin teatro, parlaq musiqi, mütəşəbbüs tüccar, gözü açıq əmələ, siyasi firqə, mühərrir, aktyor, mühəndis, memar, hüquqşünas kibi siniflər, zükur ilə ünəsə məxsus məktəblər və sair bu kibi müəssisatımızla biz, məhkum ikən artıq hakim olmaya namizəd bir millət olmuşduq – deyirəm.

Əvət, daha Azərbaycan Molyeri Mirzə Fətəli Axundov mərhumla başlayan müasir ədəbiyyat həvəsi, Həsən bəy Məlikov mərhumun “Əkinçi” qəzetəsi ilə mətbuati-milliyə təsis və davamına həsr olunan əmək, cəmiyyəti-xeyriyyə binası üçün bundan 40 il əvvəlinə aid olan təşəbbüs, nəhayət milli ədəbiyyat, milli məktəb tələbləri, şeyxülislamla müfti və sair axundlarımızın təyinlə degil, intixabla oluşunu istəmək, daha çarlıq zamanında məktəb və mədrəsə islahı yolunda təvəlli edən o bitməz-tükənməz davalar başqa bir şey degil, yalnız bir dava idi:

– Hakimyyəti-milliyə davası!

Fətəli xan Xoyski

Cümhuriyyətimizin əvvəlinci hökumət rəisi

III

Hakimiyyəti-milliyə davasının 1905-ci Rusiya inqilabı-səğiri nəticəsində hasil elədiyi qazanclar var idi: milli məktəb, milli mətbuat, milli cəmiyyətlər təsisi haqqında cüzi müsaidat.

Bu müsaidələrdən istifadə ilə böyük müharibə ərəfəsində və inqilabi-kəbirin patladığı zamanda Azərbaycan türkü Rusiyadakı sair türklərlə birlikdə artıq siyasi idrakdan məhrum, arzui-milliyəsi inkişaf etməmiş lal bir kütlə halında degil, həyatını ibraz edəcək vasitələrə malik diri və yaşamaq istədiyini hiss etdirən bir vücut halında idi.

On sənəlik kiçik bir nəfəs Azərbaycan türkünə mütəəddid mətbuata, müxtəlif cəmiyyətlərə, siyasi firqələrə və təşkilata, zamandan, məkandan anlar xadimlərə malik idrak sahibi bir cəmiyyət halına qoymuşdu.

Bu cəmiyyət 1914 sənəsində patlayan aləmşümul müharibənin alt-üst elədiyi mənə və qiymətləri böyük bir həssaslıqla təqib ediyor, topların gurultusu ilə bərabər qopan "Millətin hüququ müqəddəsdir!" nidasını dörd qulaqla dinliyor, müharibə bulunan bütün dövlətlərə mənsub rical ağzından sıx-sıx eşidilən bu şüarın səmimiyyətinə degilsə də, bu böyük həqiqətin istər-istəməz elani-zəfər edəcəyinə iman ediyordu; bu imanın tərcümanı olmaq üzrə daha Rusiya inqilabı zühur etmədən, müharibənin qatı sansoru hər yazılanı bilaaman pozmaqda, bilxassə türk kəlməsi ilə türkcənin məsləkinə qarşı düşmənənə bir vəziyyət aldığı bir zamanda "Açıq söz" qəzetəsi yuxarıda məzkur imana tərcüman olaraq yazıyordu ki:

"Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə böyük bir həqiqəti – əsrimizin milliyət əsri olduğunu isbat etdi.

"Dünyanın xəritəsi qəribə dəgişəcək" – deyə heyrətlə qarışıq bir cümlə imdi bir çox ağızlardan eşidilməkdədir.

Həsən bəy Ağayev
Məclisi-Məbusan rəisi baş müavini

Dünya xəritəsinin alacağı yeni şəklə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər heç şübhə yoxdur ki, vüzuh və rüsux peyda etmiş milliyyət məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır.

“Özünü lüzumunca bilib də istiqbal üçün müəyyən bir ideal (məfkurə) bəsləyən millət şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət təşkil edər. Şübhəsiz ki, sözün tam mənasilə deniləcək qədər gövəfkən topların hakim olduğu hər b meydanlarında təsirsiz qalmayan bu qüvvət yaşıl mahutlu barışıq masası üzərində də əsaslıca bir təsir yapacaq.

“Hər hanki qalib tərəf az-çox sevrincəli bir dinclik vücudə gətirmək isrərsə, əsrin vicdanları üzərində ən çox təsir icra edən qüvvəti – milliyyət məfkurəsini ehmal edəməz! Bunun böylə olacağı arabir gələcək sülhi həqqində söz söyləyən Avropa mütəfəkkirlərinə də təsdiq olunmaqdadır. Sülhyunə mənsub siyasilərcə milliyyət əsasına riayət etməyəcək, millətlərin hüququnu gözətməyəcək bir sülh əqdnaməsi çox çəkməz yırtılar və survencli bir dinclik təmin edəməz.

“Hüquqi-təbiyyəsi paymal olmuş bir millət baqi qalıncaya qədər Avropa müvazineyi-düvəliyyəsi həqiqi və survencli bir sülh üzü görməkdən məhrum qalacağı kibi, kəndi vətəndaşları arasında ögey-doğmalığ gözədən bir dövlət də həqiqi bir qüvvətə söykənməyəcək, mütərəqqi və qüvvətli bir təşkilata malik olmayacaqdır”.

“Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksər əfradınca müşəxxəs bir qayeyi-amala malik olan millətlər, dövlətlər arasındakı münasibatda əhəmiyyət qazandıqları kibi, dövlətlərin daxili siyasətləri üzərinə də böyük təsirlər icra edəcəklərdir. Bu surətdə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və amallar ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-

xəyalə hədəf olacaq o işıqlı yıldıza sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərinə qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və böylə bir səlahdan məhrum qalan cəməətlər kimsəyə söz eşitdirəmiyəcəklərdir!"¹.

Böyük müharibənin Azərbaycan türklərində doğurduğu ümid böylə idi.

Milliyyət prinsipinin qalib gələcəyinə bağlanmış bir ümid!

* * *

Rusiya imperatorluğunun 1917-ci ildə Karpat, Polşa və Baltik sahillərindəki o görünməz məğlubiyyəti, dünyanı sarmış atəşin hər b zəncirinin mühüm həlqələrindən birisini qırmış oldu.

Rusiyayı təzyiq edən çarizm dəxi bu həlqə ilə bərabər süqut eləmişdi. Böyük müharibə böyük bir inqilab doğurmuşdu.

Dünyanın altıdan birisinə sahib olub da 72 milləti qahir bir idarə altına toplamış olan böyük Rusiya imperatorluğunda zühura gələn bu inqilabi-kəbir iki dürlü nəticə verəcək, iki mühüm məsələyi həll edəcəkd; yoxsa inqilab kəndi ruhu və kəndi təbiətinə zidd olub özü ilə bərabər Rusiyayı da qəhr edəcəkd:

Rusiya inqilabı məhkum siniflərə hürriyyət verəcəgi kibi, məhkum millətləri də qurtaracaqdı.

Bunun üçün idi ki, mart inqilabını hər kəsdən ziyadə köylü və əmələlərlə məhkum millətlər böyük bir həyəcan və sərvərlə qarşılamiş, haman kəndi hüquqlarının istehsalı üçün yubanmadan təşkilata başlamışlardı.

¹ 2 oktyabr 1915, "Açıq söz", №1

Məclisi-Müəssisan bir an əvvəl toplanacaq, köylülərə top-
raq, əmələlərə iş, millətlərə də muxtariyyət verəcək işdə ümu-
mi bir arzu!

Məclisi-Müəssisandan kim nə gözlüyor?

İctimalar, qurultaylar, qərarlar, qətnamələr həp bunu
təyin eləməkdə...

Qafqasiya daxil olduğu halda Rusiya türkləri dəxi bu xü-
susu ehmal etmiyorlardı.

Bakıda aprelin 15-də ilk dəfə olaraq Qafqasiya müsəlman
qurultayı toplanıyor. Qurultay hər şeydən daha əvvəl və hər
məsələdən daha qızğın bir surətdə azad Rusiyanın alacağı
mətlub olan şəkli-idarəyi müzakirə ilə aşağıdakı qərarı çıxar-
ıyor:

"A - Qafqasiya müsəlman qurultayı, milli siyasi məqsədlər
həqqindəki məsələyi müzakirə edərək müsəlman qövmlərinin
mənafeini ən ziyadə təmin edən Rusiya şəkli-idarəsinin
məhəlli federasyon əsası üzərinə qurulu cümhuriyyəti-
müctəməyyəyi-ənam olduğunu qəbula qərar verir".

"B - İslam dinində olan bütün qövmlərin ruhani və mədəni
irtibatını nəzərə alaraq Qafqasiya müsəlman qurultayı bütün
Rusiya müsəlmanlarından ötrü vəzi-qəvanin səlahiyyətinə
malik ümumi bir idarə təşkilini lazım görür".

Bu qətnamə günlərlə davam edən münaqişə nəticəsində
bir növ etilaf nəticəsi olaraq müttəhidən qəbul edilmiş idi.
Münaqişə bir tərəfdən türkçülər, digər tərəfdən də islam-
çılarla sosialistlər arasında idi. Federasyon əsasını müdafiə
edənlər türkçülər idi ki, xüsusi olaraq Azərbaycana məhəlli
muxtariyyət tələb ediyorlardı. Müarizlər isə yalnız xəlq cüm-
huriyyəti ilə iktifa edib milliyyət məsələsini isə məhəlli degil,
mədəni muxtariyyət surətilə həll ediyorlardı.

Apreli mütəaqib may ayında Moskvada bütün Rusiya müsəlmanlarının ümumi qurultayı iniqad eləmiş, Rusiya türklüğünün bütün ənvaini təmsil edən bu min mürəxxəsli böyük qurultay eyni mövzuda bu sətrləri qaralayan mühərriyin islamçı-sosialistlərə qarşı müdafiə elədiyi məruzə üzərinə vəqə olan şiddətli münaqişələr nəticəsində Rusiyanın milli-məhəlli muxtariyyətlər üzərinə qurulu qoşma xəlq cümhuriyyətindən ibarət olması tələb olunuyordu. Bu tələb Rusiya müsəlmanlarının böyük inqilabdan gözlədikləri siyasi məqsədi tamamilə əyan eləmişdi.

Nəhayət, Məclisi-Müəssisan seçkiləri əsnasında Qafqasiya türkləri arasında qate bir əksəriyyət qazanan onuncu nömrəli siyahı Rusiya federasyonu ilə bərabər Azərbaycan muxtariyyətini dəxi bir şüar olaraq ortaya atmışdı.

Paytaxtımızın böyük bir təvəccöhi altında iniqad edən Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsinin qurultayı isə Rusiya türklüğünün Rusiyanın şəkli-idarəsi haqqında bəslədiyi amalı tələblər etdirərək proqramını aşağıdakı vəchlə təhrir ediyordu:

1. Rusiya dövlətinin şəkli-idarəsi milli-məhəlli muxtariyyətlər əsası üzərinə qurulu qoşma xəlq cümhuriyyətindən ibarət olmalıdır.
2. Hürriyyəti-kəlam, mətbuat, vicdan, ictimaat, təşkilat və təttil kibi siyasəti hürriyyətlərlə bərabər, muxtariyyətlərdəki hökumət təşkilinin qoşma xəlq cümhuriyyətindən ibarət olması, işçi qanunlarının bütün muxtariyyətlərdə bir növlə tətbiqi və topraq məsələsinin əsasən keyfiyyət həll və islahı kibi demokratik əsaslar, Rusiya qoşma xəlq cümhuriyyətinin qanun əsasına daxil olub dövlətce təhti-təminə alınmalıdır.

3. Müəyyən məhəllə malik olan (yəni Rusiya məmləkətinin müəyyən bir qitəsində əksəriyyətlə yaşamaqda bulunan) hər bir millətə muxtariyyət həqqi verilməlidir.

Firqəcə Azərbaycan, Türkünstan, Qırğızıstan və Başqırđıstan kibi türk ölkələri məhəlli muxtariyyət almalıdırlar. İdilboyu ilə Kırım tatarları və digər Rusiyada yaşayan türk qövmələrinə məhəlli mümkün olmazsa, milli muxtariyyət verilməlidir.

Qeyd: Başqa türk olmayan dindaşlara da firqə muxtariyyət tələb edib onlara hər vəchlə yardım etmək borcundadır.

4. Müəyyən məhəllə malik olmayan millətlərə milli-mədəni muxtariyyət həqqi verilməlidir.
5. Muxtariyyətlərin hüdudunu təyin etmək daxili qəvanini-əsasiiyələrini tərtib eləmək gərək məhəlli və gərək milli muxtariyyətlərin kəndi məclisi-müəssisanlarında həll olunmalıdır.
6. Cümhuriyyət heyətinə daxil olan muxtariyyətlər öz aralarında müştərək gördükləri məqsəd və mətləbləri üzərinə əqdi-ittifaq edə bilməlidirlər.
7. Cümlə muxtariyyətli əyalətlər, mərkəzi hökumət ilə ancaq vətən müdafiəsi, məskukat, gömrük, xarici siyasət, dəmiryol, poçta, teleqraf və sair bu kibi ümumi işlərlə mərbut olmalıdırlar.
8. Muxtariyyətli əyalətlər, idari, mali, təşri, mədəni və ədli kibi daxili məsələlərdə müstəqil olmalıdırlar.
9. Rusiya cümhuriyyətinin ümumi işlərini idarə etmək üçün bütün muxtariyyətlərin nümayəndələrindən ibarət bir konqre təşkil olunmalıdır.
10. Hər bir muxtariyyətli əyalətin mərkəzində qanun qoymaq vəzifəsilə müvəzzəf bir məclisi-məbusan və qo-

yulan qanunları icra etmək vəzifəsilə müvəzzəf bir şurayi-vükəla (heyəti-nüzzar) təşəkkül etməlidir.

11. Hər bir muxtariyyətli əyalət məhəlli işlərində gəniş imtiyazlara malik vilayət, qəza və nahiyələrə bölünməlidir.
12. Hər bir muxtariyyətli əyalətin rəsmi dili haman əhalinin əksəri söylədiyi dil və şivə olmaqla bərabər vilayət və qəzalarda yerli əhalinin söylədiyi dil və şivə işlənməlidir”

İştə “Açıq söz”ün 1915-ci ildə hərbi-ümumidən gözlədiyi hakimiyyəti-milliyə düsturu qələbəsindən bəslədiyi ümidi 1917-ci ildə Rusiya inqilabından bilaistifadə meydanı-əlaniyyətə çıxan “Müsavat” firqəsi yuxarıdakı vəchlə təlxis ediyordu.

Bu surətlə Azərbaycan türkü dünya müharibəsi ilə Rusiya inqilabından kəndi hürriyyəti-milliyəsinin təminini gözlüyordu.

IV

Rusiya inqilabı imperatorluğu içindən təzyiq edən iki qüvvətin taşınmasından hasil olmuşdu: bir tərəfdən məhrum siniflər, digər tərəfdən də məhkum millətlər baş qaldırıb həqlərini tələb ediyordular. Köylü topraq, əmələ iş, velikorus olmayan millətlər də həqq və muxtariyyət istiyorlardı.

Böyük inqilab bu tələblərin həpsinə hesab vermək məcburiyyətində idi. Məəmfəiə bunları fəvqündə digər mühüm bir tələb dəxi duruyordu ki, bu da bir an əvvəl hərbi bitirmək idi.

Hökuməti-müvəqqəətə, bilxassə Kerenski hökuməti inqilabı hərbi müvəffəqiyyətlə bitirmək üçün bir vəsilə olaraq kullanmaq istədi. Xətərnək bir təcrübə yaparaq inqilab ordusu ilə düşməne ciddi bir hücum hazırladı.

Yusifbəyli Nəsibbəy
Lahiqə heyəti-vükəla rəisi

Bu surətlə bütün ciddiyyət və fəaliyyətini “zəfəri-nə-hayi”yə sərf edən inqilab hökuməti bittəb inqilabın tələb etdigi əsaslı məsələlərin həllini təxir etdirmək məcburiyyətində idi. Bu məcburiyyət isə həm cəbhədə, həm də əqəbədə böyük bir hərəkata mövcib oluyordu.

Əfkari-ümumiyyə inqilabın ortaya atdığı “ilhaqsız və təzminatlı sülh”, “millətlərə təyini-müqəddərat həqqi!” şüarları ilə topraq və əmələ məsələlərinin bir an əvvəl qövldən-fələ gətirilməsini tələb ediyor, hökumət isə hər şeyi məclisi-müəssisana təviq ediyordu.

Bu təviq siyasəti bir tərəfdən bolşevizmi, digər tərəfdən milli cərəyanları qüvvətləndiriyordu. Bilxassə Kerenskinin Finlandiya Seymi ilə Ukrayna Radasına qarşı aldığı tövri-təhdid ilə Almaniya üzərinə müvəffəqiyyətsiz bir surətdə icra elədiği hücum artıq bolşevizm zühuruna meydan vermişdi.

Bolşeviklər Kerenski hökumətindən qaçaq bir halda müxalifət vəziyyətində ikən “hər nə qiymətə olsa da sülh!” şüarını ortaya atmaqla əskərləri, “hər millət Rusiyadan ayrılmağa qədər azaddır” ünvanı ilə də bütün millətləri qazanıyor, hökuməti-müvəqqətinin xətalərindən kəndi hissələrinə fəidələr çıxarıyorlardı.

Nə qədər ki, Lenin gizlənmək məcburiyyətində, yəni mərkəzdəki bolşeviklər zəif bir halda idilər, o qədər ətrafındakı bolşeviklər muxtariyyət şüarlı firqələrə müzahir görünüyörlərdi. Əzcümlə Bakıda olan bolşeviklər rəqibləri və can düşmənləri menşeviklərlə ciddən mübarizə etdikləri halda, menşeviklərin bir dürlü yaxın burakmayıb da “gözüm çıxdı”ya saldıqları türk milliyyətçilərinə yaxınlaşıyorlardı. “Müsəvat” firqəsi, məsələn əmələ şurası menşeviklərdə ikən burjua bir firqədir – deyə yaxın buraxılmadığı halda bolşeviklərcə menşeviklərlə esərlərə tərcih ediliyordu.

Azərbaycan hərbiyyə naziri, topçu
Səməd bəy Mehmandarov

Petroqradda hökuməti əlinə alır-almaz Lenin bütün müsəlman millətlərinə bir xitabnamə nəşr eləmişdi. Bu xitabnaməsində o, əsarət altında bulunan şərqə peyğəmbəranə bir əda ilə hürrüyyət və istiqlaliyyət vəd və təmin ediyordu.

Fəqət bolşeviklər müxalifətdən hakimiyyətə keçincə “söz”lə “iş”in nə dərəcədə biri-birindən uzaq olduğu bir dəfə daha təhqiq etdi.

“Təyini-müqəddərat həqqi” hər kəsin degil, zəhmətkeşlərindir – deyə ortaya yeni təfsirlər çıxdı. Azərbaycan muxtariyyəti demokratiyanın degil, “xanların, bəylərin, ağaların” – deyə əda dəyişdi. Lenin mərkəzdə yerini bərkişdirdikcə vilayətlərdəki həvariləri haman birər mərkəziyyətçi və bir dərəcəyə qədər də böyük rusiyaçı bir şəkil və sima almaya başladılar. Məhkum millətlər qara Rusiyadan eşitdikləri təhdidləri bu kərə də qızıl Rusiyadan eşidiyorlardı.

Azərbaycan məsələsində isə bu təhdid müəyyən bir şəkil alıyordu. Bolşevik qəzetəsi “Bakinski raboçi” bənimlə yaptığı bir münaqişədə diyordu ki: “Azərbaycanın muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir”. Və “Qafqasiya muxtariyyətinə nə Rusiya burjuaziyası nə də Rusiya demokratiyası razı ola bilər”. “Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsəvatçılar nəticədə xarəbazar bulurlar”. Bolşeviklərin Bakıda “Müsəvat”a nisbət aldıkları tövri-təhdid Türküstan, Krım, Ukrayna, Finlandiya kibi vilayətlərdə artıq ələni müharibə və qital şəklini almışdı.

Azərbaycanlılar kadetlərin dilindən “nə istərsəniz verəlim, yalnız Abşeron yarımadasına toxunmayın” dediklərini eşitmişlər idi. Bolşeviklərdən dəxi eyni təklifi eşitdilər. Fəqət bir kərə muxtariyyət fikrinə süluk edən millət artıq əzmindən dönməyəcəkdir. Bolşeviklərin muxtariyyətə qarşı xərəbələrlə təhdid edən məqaləsinə qarşı “Açıq söz”: “Bəlkə

də müqəddərdir ki, muxtariyyətimizi xərabəzarlar qiymətinə alalım. Müqəddərati-tarixiyyədən əlbəttə ki, boyun qaçıрмаq olmaz" – deyə mütəvəkkilənə bir surətdə müqabilə ediyor; "Əlbəttə, bir Lenin dəxi çıxar bizim muxtariyyətimiz haqqında "dekret" verər, kinayəsi ilə əzmi-milliyənin böyük müşkülətlə olsa da axırı istədiginə nail olacağını ümid ediyordu.

Artıq müsəlmanlara bir dost kibi görünən solların da sağ-lar kibi hakimiyyətpərvəranə bir məqsəd təqib elədikləri mey-danda idi.

* * *

Tiflisdə qüvvətli bir təşkilata malik olan menşevik fir-qəsinə qarşı dikiş tutduramayan bolşeviklər Bakının daima bir inqilab halında bulunan əmələ məhəlli olduğunu istifadə üçün buraya köçmüşlərdi.

Bakıda birləşmək və burasını kəndilərinə ümidli bir isti-nadgah yapmaq istəyən bolşeviklər bittəbii yerlilərin milli bir hökumətə doğru gedən məqsədlərilə mübarizə edəcəklərdi. Bunun üçün də onlar türklərə qarşı mübariz bir vəziyyətdə olan ermənilər ilə təşriki-məsai edəcəklərdi.

Nəhayət öylə çıxdı. Bolşeviklər qüvvətləndikcə daşnak-saqanlara nisbət xətti-hərəkətlərini dəyişdirdilər. Biləks milli müsəlman komitəsi ilə "Müsavat" firqəsinə qarşı bir tövri-müxalifət aldılar.

Bu aralıq Tiflis-Bakı yolundakı anarşidən naşi Bakıda toplanıb qalan naməmnun əskərlərin vücuti dəxi bolşeviklər tərəfindən mahiranə bir surətdə istifadə olunuyordu. Mühüm hadisələr hazırlanıyordu.

Şaumyan idarəsindəki "sovet" in müsəlmanlara qarşı tut-duğu sərd məslək gündən-günə şiddət ediyordu. Gözləri qa-

bağında erməni milli əskərlərinin azadlıqla gəzdiklərini görənlər xəlf müsəlman firqəsi zabitlərinin tovuq olunduğunu və firqə nəfəratının təərrüzə düçar olduğunu görəncə bittəbii gələ-yana gəliyirdi.

Bu surətlə gündən-günə çuğlayan yandırım axırı bir fitnə odu ilə tutuşdu. Bu yanğın 1918-ci il mart ayının 17-dən 21-nə qədər davam edən qanlı mart hadisələrinə səbəb oldu.

Mart hadisələri bolşevizm məsləkinin hər yanda yandırdığı daxili vətənyun müharibəsi şəklində çıxarılıb adətə milli bir qital şəklini aldı. Başda daşnaksütyun olaraq ermənilər türklərdən intiqam almağa başladılar. Bütün mənası ilə bir erməni-müsəlman qitalı üz verdi.

“Höküm etmək istərsən ayır!” şüarını yalnız Nikolayların canişinləri degil, Leninin komissarları dəxi kəndilərinə düstur ittixaz eləmişlər.

Qəribədir: qanlı çarizmin hakimiyyəti-milliyə davasına verdiyi cavab – qanlı qitallar idi.

Qızıl bolşevizmin cavabı da eyni mahiyyətdə olmaqla bərabər daha fəci və daha qəddar bir şəkil aldı.

Şaumyan sözünü tutmuşdu. “İsmailiyə” binası, Azərbaycan fikrinin o qaynar ocağı ilə “Açıq söz” idarəsi birər xərabəzarə döndərilmişdi.

V

*“Xuni-ərbabi-həmiyyət qərq edər zalimləri
Məşəli-əfkar əhraranə sönməz xun ilə!”*

Azərbaycan türkünün böyük inqilab tərəfindən elan olunan təyini-müqəddərat həqqindən istifadəyə qalxdığını bolşeviklər Bakı küçələrini qanlara qərq etməklə boğmaq və

İsmailiyyə binasında yakılan hürriyyət məşəlini o möhtəşəm binanın külləri altında söndürmək istədilər.

Bakı böylə müdhiş bir cinayətə məruz qaldığı zaman Azərbaycan fikir və idealını təmsil edən müsəlman məbusları Tiflisdə idilər. O zaman Tiflisdə bir tərəfdən türklərlə müsəlmanlıq, digər tərəfdən də Rusiyadan əbədiyyən ayrılaraq elan-istiqlal eləmək məsələsi tədqiq və müzakirə etməkdə olan Zaqafqasiya "seym"i iniqad ediyordu. Zaqafqasiya müsəlman məbusları dəxi "seym"də iştirak ediyordular. Zatən Bakı faciəsi bolşeviklərin müsəlmanların seymdəki istiqlalçı politikalarına qarşı bir intiqam və cəza siyasəti idi.

Zaqafqasiyanın bolşevizm anarşiyasından müdafiəsinə qurban gedən Azərbaycan mərkəzi-siyasəti Bakı bittəbii Tiflisin müavinətini bəsləmək həqqinə malik idi. Bütün Azərbaycan azərbaycanlıların da iştirakı ilə təşəkkül edən "seym" məclisi ilə Zaqafqasiya hökumətinin məlumatına intizar edib duruyordu.

Fəqət heyhat! Azərbaycanlı "seymi" əzasının yüksək səda ilə bağırib-çağırması Tiflis hökumətinin həqiqi sahibləri olan gürcü menşeviklərini yerindən qımıldatmadı. Gürcüstan daxilindəki bolşevizmi min şiddət və qəhrlərlə basdıran bu ağalar Bakıya qarşı quru elan-hərb belə etmək istəmədilər. Gəncə milli müsəlman komitəsinin təşkil elədiyi istixlas ordu-suna isə milyonlarla patron, onlarla pulemyot və bir kaç top vəd etdilər də, vədlərini tutmadılar. Tiflis mətbuatı isə Bakının Azərbaycan "başipozuq" qüvvəti ilə istirdadına açıqdən-açığa etiraz etdi. Nəhayət, hər qism bəhanələri yeritdikdən sonra gürcü Ser Amdan siyasəti "qarşımızda türk təhlükəsi varkən kəndilərilə ehtimal ki, əqdi-ittifaq etmək zərurətində bulunacağımız bolşeviklərlə münasibətimizi pozamayız" izah və etirazında bulundular.

Əvvəlcə müsəlmanların intiqamından, Tiflisin müavinətindən qorxan üsyankar Bakı tədafi bir vəziyyət almış ikən, sonra cəsarət peyda etmiş, bolşevik Bakı Gəncəyə doğru hərəkət etmək qəsdinə düşmüş idi. Bu hərəkətə ilk əvvəl Şamaxı, daha sonra Lənkəran, Salyan, Quba, Kürdəmir, Nəvahi və sair qitələr məruz qalmış, şəhərlər xak ilə yeksan, irz və namuslar hətk, mal və məvaşi qənimət edilmişdi. Gəncə bizzat təhdid olunmaqda, digər tərəfdən dəxi Qarabağ erməniləri Bakı bolşeviklərilə birləşmək üzrə bir plan hazırlamaqda, Azərbaycanın atəş və qılıncla təslimə məcbur edilmək planı cızılmaqda idi.

Məlum a, Şaumyan "muxtariyyət degil, xarabazar alacaqsınız!" demişdi!..

Böylə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə öhdəsindən ağır bir vəzifəyi kəndi başına ifa edəmədigindən bittəbii getdikcə rəştəyi-ümur əlindən çıxıyor, bolşevik yəd extisabına keçməyin yerlərdə dəxi şiddətli bir itaətsizlik və anarşi zühur ediyordu.

Bu surətlə həyati-təbiiyəsini təhdid edən bir təhlükəyə qarşı səltə və hakimiyyətini qəbul eləmiş Tiflis hökumətindən laqeydlik və ədəmi-müavinət görə Azərbaycan əfkari-ümmiyyəsində pək təbii olaraq bir cərəyan, bir meyli-siyasi doğuyordu: bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq bir qüvvət vardı:

Türkiyə!

Ümidlər həp oraya idi. O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaqdı. Xəlfın bundan başqa bir ümidi qalmamışdı.

Halbuki məsələ o qədər də kolay həll olunur bir halda degildi. Kəndisini Rusiyadan ayrı fələn müstəqil bir halda idarə etməkdə olan Zaqafqasiya Türkiyə ilə sülh əqd etmək

istədiyi halda məqsədinə müvəffəq olamıyordu. Türklər 1914 sənəsi hərbindən əvvəlki Qafqasiya hüduunun iqasını istəyən Zaqafqasiya hökumətinin Trabzona gəlmiş heyəti-mürəxxəsəsi "Brest-Litovsk" müahidənaməsinin tamamilə qəbulunu təklif ediyordular. Bu təklif üzrə Zaqafqasiya vəqtilə türklərdən bir təzminat müqabili olaraq alınan Kars, Ərdahan və Batum vilayətlərindən sərf-nəzər etməliyi.

Məsələ ciddiyləşiyordu. Ermənilərlə gürcülər hərbi etmədən Türkiyəyə təslim olmayız diyordular. Bir tərəfdən bolşevizm, digər tərəfdən də erməni və gürcü cənguluğu arasında qalan müsəlmanlar isə müşkül bir mövqedə qalıyordular. Məəmafia əhvalın ciddiyyətini dərk edən Trabzon heyəti-mürəxxəsəsi erməni, gürcü və türk əzasının ittihadilə Türkiyə ultimatumunu qəbula qərar vermişkən, seymdə oturan qızğın qafalı menşeviklərlə müvazinələrini itirən daşnaksaqanlar hərbi qərar vermiş, müsəlmanlar isə bitərəf qalmışlardı.

Bakıda Parlaman caddəsində
Məclisi-Məbusan dairəsi

Hərb başlamış, Trabzon heyəti dəxi Tiflisə ovdət eləmişdi. Fəqət heyət Tiflisə gəlincəyə qədər hərb də adətən bitmiş, Batum süqut eləmiş, Kars dəxi əhatə olunmuşdu.

Artıq təhəmmül etmək mümkün degil idi. Hərb durmalı, sülh əqd olunmalı, Zaqafqasiyanın istiqlalı rəsmən elən edilməli, yoxsa biz ayrılıb kəndi başımızın çarəsinə baxıyuruz – deyə seymdəki müsəlman əzası son çarəyə təvəssül eləmişlərdi.

Bihudə yerə macərəyə soxulmuş olduqlarını və Zaqafqasiya xəlqinin qətiyyənlər hərbə mühəyya olmadığını gözlərilə aydın görən gürcülər dəxi bundan başqa bir çarə qalmadığına qane olaraq cəngcu Qeğçqori hökumətini düşürüb yerinə sülhpərvər Çenkeli kabinəsini qoydular.

Batum müzakirəti başlandı.

Çenkeli türk tələbatının artmayacağına qane ikən həqiqət əksinə çıxdı. Batum və Karsda təkülən türk qanına İstanbul hökuməti xunbəha olaraq yeni bir takım ərazi tələb ediyordu. Axısxa, Axalkələk, Aleksandropol, Sürməli və Naxçıvan qitələri bu tələbləri təşkil ediyordu.

Eyni zamanda təhlükəyə məruz qalan azərbaycanlı qardaşlarına müavinət üçün Nuru Paşa ilə məiyyəti İran təriqi ilə Azərbaycana keçmiş, Gəncəyə varid olmuşdu.

O zaman müdhış bir anarşi içində olan Gəncə Nuru Paşayı göydən enmiş bir xilaskar kibi tələqqi etmiş, xəlq kəndisinə tarixin nüdrətlərlə qeyd edə biləcəgi parlaq bir istiqbal yapmışdı.

Batum müzakirəti uzun sürmüş, gürcülər artıq Zaqafqasiya hökumətində qalmayı kəndi hesablarına zərərli görərək əl altından Almaniya ilə anlaşmışlar, mayısın 26-da Gürcüstanın

Zaqafqasiyadan ayrı, kəndi başına müstəqil bir cümhuriyyət təşkil etdigini elan eləmişlərdir.

Bunun üzərinə seymdəki müsəlman əzalar kəndilərini Azərbaycan Şurayi-Millisi elan edərək iki gün sonra mayın 28-də dəxi Azərbaycanın istiqlalını elan, Fətəli xan Xoyski kabinəsini təşkil və müstəqilən türklərlə müxadinət müahidənaməsi əqd eləmişlər və məzkur müahidənamənin 4-cü maddəsinə binaən məmləkətin əmniyyət və asayişini iadə etmək üzrə Türkiyəyə müraciət edərək Azərbaycana ordu sövqünü istəmişlərdir¹.

İyunun 15-də Azərbaycan Şurayi-Millisi ilə hökuməti Tiflisdən Gəncəyə vürud etmiş; 16-da əqd elədigə iki tarixi icalsında Fətəli xan Xoyskinin istefasını qəbul ilə təkrar kəndisinin rəyasəti altında 12 kişidən ibarət yeni bir hökumət təşkil və bütün ixtiyaratı məzkur hölümətə həvalə edərək kəndisini isə əhvali-fövqəladəyi nəzərə alaraq tətıl eləmişdir.

Şurayi-Milli tərəfindən məmləkətin idarəsini əlinə alan hökumət bir an əvvəl Bakıyı istirdad edəcək, Məclisi-Müəssisanı toplayacaq, hürriyyətlərlə Azərbaycan istiqlalını mühafizə və ixtiyaratını yalnız 6 aydan gec olmamaq üzrə toplanacaq Məclisi-Müəssisana təslim edəcəkdə.

Nuru Paşa məyyətdəki ordunun müavinəti ilə az bir müddətdə Bakı vilayəti xaricində olan bütün yerlər Azərbaycan hökumətinin əmrinə müti olaraq hər yerdə əmniyyət və asayiş bərpa ediliyor, anarşi dəf olunuyor, yalnız Bakı bolşevikləri 5-6 ay zərfində bulduqları fürsətdən istifadə ilə olduqca mühüm bir qüvvət təşkil edərək bəzən

¹ Batumda əqd olunan məzkur müahidə ilə türkləri dəvət edən məktubların surəti vüsaiq qismində.

müqabil təcavüzlər yapmaq surətilə şiddətli bir müdafiə hazırlıyordular. Daha sonra bolşevik hökuməti menşeviklərlə daşnaqlar tərəfindən yapılan bir ixtilal nəticəsində süqut eliyor. Əvəzində direktoriya hökuməti təşəkkül eliyor. Bu hökumət ingilisləri Bakıya dəvət eliyor. Bunun üzərinə Türkiyədən yeni qüvvət cəlbinə lüzum görülüyor. Almanlar isə Qafqasiya məsələlərində müttəfiqləri Türkiyə ilə rəqabət edərək Gürcüstan yolu ilə türk əskərini buraxmıyordular. Bundan dolayı dəxi Bakının istirdadı sentyabrın 17-nə qədər gecikiyor. Nəhayət, həqq yerini tutur. Altı ay bir əsarət dövrü keçirdikdən sonra qurban bayramının günündə Bakı təkrar kəndi sahiblərinin əlinə keçiyor.

Bakının istirdadı dəxi süqutu qədər qanlı, dəhşətli bir surət almışdır.

Azərbaycan hökuməti artıq kəndi paytaxtında idi. Fəqət Bakı məsələsi hala bitməmişdi. Bakının süqutundan bir az əvvəl almanlar Brest-Litovsk müahidəsinə zeyl olmaq üzrə bolşeviklərlə əqd elədikləri bir müahidə ilə Bakıyı Rusiyaya tərk eləmiş, müqabilində kəndiləri üçün neft imtiyazı almışlardı. Azərbaycanlıları son dərəcədə iğzab edən bu hal o zaman İstanbulda bulunan heyəti-mürəxxəsə rəisi surətilə Azərbaycan hökuməti cümhuriyyəti naminə Almaniyaya səfərət nəzdində protesto eləmiş "Bakısız Azərbaycan başsız bədəndir!" deyə azərbaycanlıların Bakıdan sərf-nəzər edəmiyəcəklərini bildirmişdim¹.

* * *

¹ Bu vəsiqə qismi məxsusimlərdə mündəricidir.

Bakının istirdadından sonra Azərbaycan hökuməti felən vücut peyda eləmiş, yalnız vəziyyəti-beynəlmiləliyyəsinə mətin bir əsasə rəbt etmək məsələsi qalmışdı. İstanbulda toplanacaq mərkəzi dövlətlər konfransını dörd aydan ziyadə bəkləyərək oturan Qafqasiya cümhuriyyətlərinin heyəti-mürəxxəsələri nəhayət görmədən İstanbulu tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Fransa cəbhəsində alman ordusunun düçar olduğu həzimet, onu mütaqib Bolqariyanın təslim olması, siyasət aləmini tamamilə dəgər-gün etdi. Almaniya küməsi yerinə İngiltərə nüfuzu qaim oldu. Türkiyə müttəfiqlərlə əqd elədiyi mütarikə şəraitinə nəzərən Bakıyı ingilislərə təslim edəcək və bütün Qafqasiyadan çəkiləcəkdə.

Noyabrın 17-si bakılıların xatirindən çıxacaq günlərdən degildir. O gün türklər kəməli-surət ilə Bakıyı tərk eləmiş, İngiltərə qüvvəti şəhərə daxil olmuşdu. İngiltərənin Azərbaycan istiqlalına qarşı alacağı vəziyyəti şübhələr içində qaranlıq bir vəziyyətdə idi. General Tomsonun ordusu ilə bərabər Biçeraxovun dəstəsi dəxi şəhərə daxil oluyor, şəhər üzərində uçuşan qara qarğalar (ayroplanlar) Rusiya ordusunun təkrar kəndi toprağına gəldiyini "Rusiya vətəndaşlarına təbşir" ediyordu.

İkinci gün İngiltərə komandanı Tomsonun bəyannaməsi nəşr olunmuş, o dəxi Bakıyı Rusiyanın bir hissəsi kibi tələqqi edərək yeni Rusiya hökumətinin razılığı ilə buraya gəldiyini qeyd eləmişdi.

Böylə qaranlıq, şübhəli və qorxulu bir vəqtdə, bir zamanda ki, Azərbaycanı himayə edən türk ordusu, yalnız türk ordusu degil, Azərbaycan əskərləri dəxi şəhəri tərk eləmişlərdi, polis idarəsi ingilislərin əlinə keçmiş, Biçeraxovun dəstələri mütəhəkkimənə bir vəziyyətlə şəhərə doluşmuş hər kəsdə

bir qorxu və ümitsizlik hasil olmuşdu. İştə böylə bir zamanda Azərbaycan Şurayi-Millisi təkrar həyata ovdət eləmiş. Azərbaycan Məclisi-Məbusanını dəvətlə məşğul olmuşdu.

Dekabrın yeddisində "İsmailiyyə" binasının yamq binası yanındakı sabiq ünas məktəbinin qəribkarı binasında Azərbaycan Məclisi-Məbusanı mütəntən bir surətdə açılıyor. Üçrəngli bayrağımız başımızın üstündə ehtizaz edərək istiqlalımızın şübhə və əndişələr içərisindən qurtarmaq üzrə olduğunu təbşir ediyordu.

* * *

Bari-giran hökumət təkrar möhtərəm Fətəli xan Xoyski həzrətlərinin öhdəyi-dərayətlərinə həvalə edilmişdi. Fətəli xan Azərbaycanın vəziyyəti-siyasiyyəsini tovzih etdirmək kibi müşkül bir vəzifə qarşısında idi. Bu vəzifəsini o kəmaliməharətlə ifa ediyordu. İngiltərə komandanlığı əvvəlki bəyanatnaməsinə rəğmən Qafqasiya məsələsinin sülh konfransında həll olunacağı ilə Azərbaycanda yeganə bir hökumət olaraq Fətəli xan Xoyski kabinəsini tanıdığını elan ediyordu. Daha sonra Azərbaycan hökuməti naminə Paris sülh konfransına ezam olunan heyəti-mürəxxəsə ingilislərin məğrifət və müvafiqətilə yola çıxıyor və hər növ müzahirat və müavinətə məzhər olacaqları vəd olunuyordu.

Nəhayət, şəhərimizdə bulunan Biçeraxov-Prejavolski ordusu Azərbaycan hökumətinin tələbi üzərinə paytaxtımızı tərk ediyor; kəndi doğma ordumuz isə şəhərimizə gəliyor; əhali əskərlərimizi sevinclərlə istiqbal ediyor.

Fətəli xan Xoyskini istixlaf edən Nəsim bəy hökuməti daha ziyadə bir ciddiyyətlə gəməimizin içində oturub da bizimlə döyüşməkdə olan fitnəkar qüvvətlərlə mübarizəyə başlayır. Bolşeviklər tərəfindən elan olunan iqtisadi qılıqlı siyasi zabastovka kəməli-müvəffəqiyyətlə basdırılıyır. Rusiya sovet hökumətinin nümayəndələri ilə Denikin ordusunun casuslarını tovfif etməklə Azərbaycan hökumətində tələb olunan siyasi tovfiflər həqqini iadə və bilfel tətbiq etmiş oluyur.

Son günlərdə İtaliya heyəti paytaxtımıza varid olaraq məbusan və hökumət rəisləri ilə görüşərək istiqlalıyyətimizə müsbət bir nəzərlə baxdıqlarını bəyan ediyorlar.

VI

Yuxarıdakı fəsildə biz böyük bir cild təşkil edəcək tarixi məqaləmizin hövsələsinə sığacaq bir tərzdə ixtisar elədik. Bu tarixin güzəran etdiyi anlarda daha əvvəlki fəsillərdə zikr etdigimiz milliyyət fikri ilə hakimiyyəti-milliyyə davası müxtəlif xünuni-səfəhat keçirərək nəhayət xarici bir şəkil peyda elədi:

Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti!

"Seym" məclisi təşəkkül etdiyi zaman "Azərbaycan" dan yalnız Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsi bəhs eləmiş, İttihad, Sosialist bloku ilə Hümmət firqələri isə cəsərət edərək yalnız Zaqafqasiya ölçüsündə fikir eləmişlərdi.

Məclisi-Məbusan açılıncaya qədər kəza istiqlal fikri əleyhində olan cərəyanə hər firqədən ziyadə azərbaycançı "Müsavat" firqəsi məruz qalmış, "ilhaq" mərəzinin mikroblarını nəşr edən "dahilər" tir tərizlərini Azərbaycan istiqlalının

məfkurəçilərində tovcih eləmişlərdi.

Məclisi-Məbusan açıldıqdan sonra məmləkəti təmsil edən müxtəlif siyasi firqə və məslək əhlləri sağdan tutub sola qədər Azərbaycan istiqlalının mücahidi olduqlarını bəyan etdilər.

Azərbaycan istiqlalı fikrən qazanıldı!

Siyasi bir fikir olaraq qəbul edilən istiqlal xəlqin imanına sinmiş, qəlb və vicdanına yerləşmiş bir zehniyyət halına dəxi gəlməli idi.

Məclisi-Məbusan iftitahında: "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" nidasını təqdirən dəhşətli bir tufan kibi qopan alqışları martın 12-də hürriyyət günü yad olunduğu zaman coşub-daşan türk xəlqinin parlaman qarşısındakı nümayişini, milli ordumuzun Bakıya vürudi günündəki böyük milli bir nümayiş şəklini alan o səmimi mənzərəyi, sonki tətill zamanında türk və müsəlman əmələlərinin cansipərənə bir surətdə göstərdiyi o asari-həmiyyəti, ordunun keçdiyi, bayrağımızın yelləndiyi hər bir yerdə ixtiyar qarılıların, qocaların ağzından eşidilən o qiymətdar dua və sənaları görən və nəhayət, 28 mayıs günündəki o bibənzər bayramı tamaşa edən müdəqqiq üçün istiqlal fikrinin artıq xəlqimizcə bir zehniyyət halma gəldiyini görməmək qətiyyətən mümkün değıldir.

Millətimizin bilxassə kütləyi-ümumiyyəsinə, sahibi-idrak demokratiyasını səmimi bir surətdə mütəhiss edən bu zehniyyət bərəkətindəndir ki, istiqlalımızın ən müdhış düşmənlərindən tutub ən şübhəli dostlarına qədər bütün müxalif və müariz firqələrin dəxi istər-istəməz Azərbaycan zəminəsində duraraq müxalifətlərini o nöqtəyi-nəzərdən yürütmək istədiklərinə şahid oluyoruz.

Əvət, Azərbaycan əvvəlcə bir mədəniyyəti-milliyə davası, daha sonra bir firqəyə məxsus mücərrəd bir fikri-siyasi ikən, bu gün bütün millətin məqsədidir. Bu məqsəd xaricində millət artıq kəndisinə məsud bir həyat təsəvvür edəmiyor. Bu qədər bəlalara təhəmmül etmiş xəlv üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəkkül etmiş bir əmri-vaqedir!

Bu əmri-vaqeyə qarşı hər kəs təslim olmalı, ona hər kəs ehtiram etməlidir!

VII

Bir əmri-vaqe halını almış Azərbaycan Cümhuriyyəti cahanşümül əhəmiyyətə malik olan paytaxtı, güna-gün sərvət mənbələri, mütəşəbbüs tərəqqipərvər xəlqi sayəsində Qafqasiya cümhuriyyətlərinin həpsindən müstəid həyat bir məmləkətdir. Yalnız vəqtilə "atəşi-müqəddəs" sayəsində cahan ziyarətəgahı olan bu yurd imdi də "cazibədar" sərvət səyyaləsi ilə cahan tacirlərinin meydanı-rəqabətidir. Bura ticari rəqabət meydanı olmaqdan əlavə bir də siyasi rəqabətlərin cövləngahıdır. Qafqasiya silsiləyi-cəbalinin təhti-təhəffüzündə bulunan Zaqaqasiya ərazisindən olduğu üçün məmləkətimiz şərqlə qərbi yekdigərinə qovuşduran ən qısa yolun güzərgahında vaqe olmuşdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən o gün cahanca da vase bir miqyasda vaqe olan çəkişmədə burası dəxi düvəli-müəzzəməninin hesablarını təsviyə edən müvazinə cədvəllərində mühüm bir ədəd təşkil edəcəkdir.

Cahangir dövlətlərin dünyayı təqsim etdiklərində Zaqaqasiya millətlərindən ötrü ayıracaqları hissə və hüququn nə kibi bir şəkil alacağı həqqində nikbinanə və bədbinanə ol-

maq üzrə müxtəlif təsəvvürlərdə bulunmaq mümkündür. Bu təsəvvürlərin heç birisindən Rusiyayı xaricdə buraxmaq olmaz. Rusiya hər nə şəkil ilə olursa-olsun təkrar buraya enmək istəyəcək; daha bundan min sənə əvvəl Bakı neftinə düşkün olan Rusiya bu gün ona göz yuma bilməyəcəkdir. İngiltərə dəxi əsrlərdən bəri arzu elədiyi Zaqafqasiya yolu üzərində təsisi-hakimiyyət olmasa da iqayi-nüfuz etmək əzmindən bir an fərağət etməyəcək; nəticədə bir müsariədir davam edib gedəcək. Fəqət nə Rusiyanın, nə İngiltərənin, nə də sair bir dövlətin bu ərzi-müqəddəs üzərindəki mənafe azərbaycanlının mənafe ilə müqayisə ediləməz.

Müasir bir azərbaycanlı üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalı, onun hürriyyəti bir takım maddiyyatla ölçülür şeylərdən degildir. Bayrağındakı rənglərin mədlulu vəchlə bu yeni təşəkkül edən türk cümhuriyyəti aləmi-islamda təşəkkül edən ilk cümhuriyyətdir ki, milliyyət, bəynəlmiləliyyət və müasirlik əsası üzərində müstənad yeni bir tərzi-idarə qurmaq cəhdi-alisindədir. Bu cəhdindən bir tizə olsun nişan vermək üzrə Azərbaycan millətinin məknunati-milliyəsindən birər nümunə olaraq bu məcmuə vasi-təsilə təşhir edirik. Burada millətimizin istedadı-fitrisini göstərəcək nümunələr adətən bundan bir əsr əvvəl Bakı ərazisindəki axar altunun miqdar və əhəmiyyətini qətiyyənlə bugünkü aləmşümul bir dərəcədə göstərəmiyənlə əlamətlərə bənzər. O zaman qara çırağda yakılmaqdan başqa bir şeyə yaramayan Bakı nefti bədə nasıl sənaye və ticarəti ilə pək ziyadə tərəqqi etmiş olan məmləkətlərin müasir bir mayeyi-həyatı ola bildisə, əminəm ki, eyni topraq üzərində yaşayan xəlqin fitrətində təbiətin bir möhübbəsi olaraq gizli qalan

istedad dünyaya "odunsuz yanar və sudan qorxmaz atəşi-müqəddəs"¹ qədər əsli bir mədəniyyət əhd etsin:

- Azad Türk mədəniyyəti!

Vətəndaşlar, bu mədəniyyət naminə çalışalım, bir dəfə yüksəlmiş o üç boyalı ləvayi-istiqlal və cümhuriyyəti başlarımız üstündə tik turalım!

M.Ə.Rəsulzadə

"İstiqlal" məcmuəsi, 28 may 1919, №1

Ənva – növlər

Müvəzzəf – vəzifəli

Təviq – təxirə salma

Müzahir – nümayişçi

Həvari – köməkçi

Süluk – hərəkət tərzü

Müxadinət – dostluq

Visaq – müqavilə, bağlaşma

Həzimət – məğlubiyyət

Təbşir – muştuluq

Mütəhəkkim – hakim olma

Qəribkar – kimsəsiz

Bari-giran – ağır yük

Tovzih – izah etmək

¹ Qədim iranilərdə bu təriq ilə bir atəşi-müqəddəs münqəbəsi mövcuddur. O münqəbənin Bakıda Bayıl burnu qarşısında su içində yanan qaz həqiqində varid olduğu xətirə gəlir.

İstixlaf – öz xələfi hesab etmə

Təriz – etiraz etmə

Tovcih – üzünü bir tərəfə çevirmə

İftitah – açılış

Səyyalə – maye, axan şey

Təhəffüz – qorunma

Düvəl – dövlətlər

Müsairə – güləşmə

Mədlul – anlaşılan

Tovqif – tutulma

Tədəfö – dəf etmə

Hətk – şərəfsizlik

Məvaşi – südlük heyvanat

Riştə – əlaqə

Məşrəb – xasiyyət

Sədədə – niyyət, məqsəd

Hədəs – yeni üzə çıxan

Səlah – sülh, asayiş

Qate – qət edən

Məskukat – sikkəli pullar

آذربایجان و جلالین:

رسول زاده محمد امین

جمهوری مشروطه اسلامی ایران و امپراتوری عثمانی
آذربایجان سوریه سنی روسی

آذربایجان جمهوریتی

— I —

جغرافیا اغناز بابه آذربایجان اسمانک، بالکیز ایران ولایتلردن تریز ایله حواشیسه علم اولدیلم معروف اولمهده بو اسمانک تریخجه دخی بالکیز بو ولایت محصر اولدیغی نابت اولمش حقیقت لردن دگلدر؛ بامکن بو اسمان آدری تورک لره مسکون بوتون برره شامل بر اسم اولدیقه دلیل و تیوتلر واردر.

بو خصوصده اثبات مدعا اسمانک ایچون صحیفلر یزمتق مسکن ایکن بزه جمهوریتمه وریدیگمز آدی جغرافی بر مفهومن زیادهد قومی بر مفادن آلدیمز ایچون بو مسئله ایله یلک اوقدرمه مشغول اولمایه لزوم گورمه بورر. مشترک بر دبل، ییزی، ادبیات، عادات، لغات، و تریخه مالک اولشق بر ملت عامل لرینی تشکیل ایدرسه هیچ شهسز که ارس نهریک ایکی طرفده ساکن؛ خونده تریزه شمالده باکو منطقه سنده طوبلانان خلقن اکثرینی بر ملت واحدهنک نامزدیدر. بوفاریده مدکود علملرک وجودی ایله برابر بر جمعیت افرادینک

کندی پرلگرتینی حسن و ادراک ایلمه لرلی، سوزک نام مضایله، ملی بر وجوده دلالت ایدر. سه، هیچ شهسز که، بولمت واحده نامزینک ارسک شمالده کی قسمی کندینسی یلمش بر ملت در.

بو، عصر مزده کی نیرفات علمیه سی ایله آسمأ ملت اولمه نامزد و قسماده بر ملت اولمش خلقک معروف بر اسمی واردر:

— آذربایجان تورکی و یا خود آدری تورکر.

کندی شیوه محصوره سی ایله قونوشان آذربایجان تورکی مختلف شیوهاره مالک و اولدیغی برلره نسته مختلف اسملر طاشیان بویوک تورک ملتک بر قسمی در.

آدری تورکرلک حال حاضرده اوتوریشلری برلر من القدم تورک خلقی ایله مسکون اولمشدر. گریک باکو، گجه، اروان ایله تریزه، مراغه، اردبیل، خلیج، سازه کبی ولایتلر و گریک مفان، آران، قزاقاغ، قزاقاغ کیمی مملکتلر دالما تورک خلقنک اوتورلغی و تورک خانلارنک اولاغی اوئوب؛ بو برلر کدیبلر نده برچوق تورک

عصر لر در آفاق ابدن اولار؛ مفان صحران سن
مبل دوزیه، قاق چولدن آران وادینه
بایلان اولار؛ شیوان سله سندن فره مافه
چاپان، شاه داغک یسندن سوله لان ذروه سه
فونان اولار؛ کور اوواستدن قزل اوزن
چولکه لینه سوزن به اولار، بی تورکار
اولمشرده.

تورکارک بورالده کی حکمران ناری
هندستان، خراسان، بغداد، ایران و معرده
اوندی کی بنه بر حسن اولان خانق
عسکری بر سب اولار حکومت سورده کن
عبادت اولمشرده. عثمانلاردن بنه اکر
تورک خاکلری حکومت ایلدی کی حلقه نعل
اشمشکن، آذربایجان تورکارک، کله اعتباره؛
ماترک می اولان دیلر بی حایه ساقلا
ماری گوسور که آذربایجان کی تورک
حکومتلری بنه خنسن بر حلقه مطط احسی بر
حکومت شکر به دیگ، تورک حاکم اکبریه
استاد ایدر بر حکومت ایش روس ایدنلا.
سه قدر عرب و ایران استیلاسه رعنا، آذر
بایجان خانقلارنک، یازم مستقل نورت خانقلاری
خالده قالماری، حتی ایران آذربایجانک یله
تورک سلاله دن اولان بر ولیجه واسطه یله ادا.
ده اولونوشی بونی بر درجه به قدر ناسید
ایشیمی...

هر نه قدر بوندان بوز سته مقدم
آذربایجان خانقلری گدی یلگنری درنک اینه
دن، کدیسی طابیش ملی بر سیم گوستره.
دن موقبری ایرانک غوغ متنویسه، صوگره
ده روسک قوت بازوسه ترک و قضیه تسلیم
اولیوردیه لرده، خلق کدبه مخصوص ادیبانی،
شاعرلری، عاشق و درویشلری یله حزن و
سرتنی کدی لسانی یله نرم ایدبور، کدی

سالانه بیک ایری خردلی حکومتلر قوزدقنری.
یللاره سلطنت سورده بکارنی گوسنلرده.

«ایدیل» نهرنگ قوزغون دگره دور
گولدیگی برنده بو بوک بر سلطنت قوران خزر
تور کزری دهامیلادی ۷۰۰ سوزده قالمق صحرایی
ایله آشاغی به دوغرو ایشن. مفان دوزنلگنری به
بایدنن، ده صوگره اولازی دیگر تورک
سیلاجرلی تعقیب ایله مشردر. بو بوک چکی ایله
آضاق نیمورک چگور بگنری کور بی ایله
ارس حوضه سی حیوان ایله سبحه بگزه.
دیگدن نوران کوچه لیه اوتوراق ایشن،
سلجوق حکمدارلری ایله آرق بورانی قنوی
صورتده بر نورک مملکتی حاله قویشاردر.
سلجوقلردن صوگره بورانی ائدن اله کچمش
مخلف، حکمدار و سلاله اداره سنده قانملار
سه ده، بونلار اکثرأ تورک اوروب، بو وکری
مضمحل اولدیمده برلری، گوجو کده اولسه،
به برر تورک خانقلاری دوستدر. مثل اولار
بوراده حکم سورن آذربایجان آتا بکاری،
قره قوبونلی و آق قوبونلو تورکس بکاریدن
اوزون حسن و قره بوسلری گوسرملن اولار
که کمالا تورک اولوس و او یاقلاردن گلمشرده.
صوک دفعه اولار روس استیلاسه معروض
قالان دریده، قو، پاکو، شککی، شیروان،
قره باغ، گنجه، اروان و خجوان خانلارنک
دخی آذربایجانلی تورک خانلاری اولدی
مطومسردر.

حلامه نرجک هوشنده قلدی بر زماندن
بری بورالده کی قارلی داغلاره سوسز آرالمده،
بیل اووالقرله شلدریم قایلخارده، قوزغون
دگزارله بانار داغلارده، قننه، حرابت، سفره
سده نعمت یله بن بو ستمز برلده، اناسک
طیبه طیبندی اوزاق زمانه سری الهی بر
نوره مطهر اولان بو ارض مقدسه بر جوق

طوبیعیاشف علی مردان بك
آذربایجان مجلس معونتی رئیس.

دوشونبور و کندیست، دوغریدن دوغرویه
ایرانی اولدیجی نصور ایدبوددی. خلقک حل
و عقیدتی النده بولوندیران بو خواص کی
معنویاته حاکم بولوتان علما صفی دخی عین
روحده، عین تریپده، عین ذهنینده ایدی.
فارس ادبیاته مهستی لر، ظاہرله قاتی و
حاقانلر کی اسنادلر بخش ایدن بو آذربایجان
خواصی بك ضمیمی ایدی که بر زمان عثمانی
سلطان مقتدری سلیمان قانونیک یاه آرقاقول
ایله دیگی سمدی لسانی قازیشینده اریوب
کندیکلرندن کچمش، تورک ایله تورکجه

ادراکی ایله بر وجود اولدیجی، بلگه
سزمدن، سزدریوردی.

اومت، رحله سی اوستندن ایشمین
اضویسی، کور اوغلی ایله باغری بانیق
کرمه آغلابان عاشقاری، بو عاشقارک
بورک داغلابان سزیری ایله چوبه لارک
روحه سیان یانلری. چوجوق لارک سهوه
سهوه ایزرله دیکری - اوشودی نری
کندیسی ابرانی یان بو خلقک مدعت
بر ضالانده اولدیجی کوستر بور:
- یوق دگل، سیز تور کسنگز:

دیوردی.

— II —

بو تورکر آذربایجان ایکی به بوئن
آرس نهرینک ایکی طرفده ساکن اونوب
قسمده ایرانه شو ری یا بو سورته باشی
بیم مستقد بر خالده یاشادیقاری زمان
ظاهراً محکوم بر ملت دگل حاکم
اولارق یاشیورلادی. ایران نخنده
اونوران سلاله کدی جسرندن بر تورک
سللاسی ایدی. ایرانی و ایران داتره
نخونده اولان خاققاری حرجی دشماره

قارشى جدیدله مذاقده ایدن شاهزاده، یه بر
تورک شاهزاده سی ایدی. عباس میرزا نك اسناد
ایله دیگی قعله تبریز اولدیجی کی، امید باغلا
دیخی قوه دخی آذربایجان تورکری ایدی.

آذربایجان خلقی ادارهجه گوردیکی آغر.
لمی باشقلمدن دگل، اوز جسدن گوردیکی
ایچون حقیقی محکومیتی، معنویانه تمایله
باشق بر روح و یاجی بر مدیت محکومی
اولدیجی درک ایشه یوردی. گیت گیده فارسلا
شیوردی. خواص نصیبی تمایله فارسجه گو
ریور، فارس نربسیسی آنیور، بر فارس کی

بوقا بدن آتاشی برافشله بافتلردی.

ایرانک او دهنتلی و جهانها ادیبانی و او ادیبان سایه‌نده کی قولتی معنویاتی قارشوسده نسایم اولوبده نمنل ایدن نوزک خواصنک بالطبع عوام اوزرینه دخی بوووک تأیری اولاحقدی. هم اولمشدی. نوزک کدهسی نوزک حلقنک کندی، دبلنده، شابان جبرندر که - تحقیری معمن بر مها برنده استعمال اولونیوردی بوک تمیزسی ایدیکسی حانده یله گورمک ممکندره. «نوزک‌نامه» سوزنک عوامز آراسده «ساده لوح» معناسده ایشلیدیکی، «نوزک‌سوزی» شیرینک سطحی معاده سوپدن سوزلره علم اولدیته. «نوزک دیشکن» علاوه‌سک سامهینی تحقیر ایدین معنارله انیس ایدن کلمه لردن آبرلحایان بر ردیف حانده گلدهسی ایته او ذهنینک تأیریدر. فنا تأیر کندیکیکی غایب ایدن خواصنک حلقه تلقین ایدیکسی «قدح خص» دن حاصل اولمشدر.

خواصنک بو درجه‌ده نمنل ایشهسی آدر- باجالیلری تحف بر ملت خانه قوبمشدی:

دلی باشقه، یازسی باشقه بر ملت؛
ماورای ارس آذربایجان حالاً بو حانده‌در.
اوراده هر کس نور کجه سولر، فقط عینی زمانده
یازلار سامبله فارسجه یازلر.

فقط کندیکندن کچمش خواص گیردیگی بو باگیش بولک چیقلمت بر براده اولدیته سزمیدیکسی حانده عوام بنده لاقید دگلدی. خلق غیر طبیعی اولان بو حانه عسری بر سورنده مقابله ایدیبوردی. نوزک ددموقرانیسی کندیسنک. کیمسه‌ک سزمیدیکسی و اهیت ویره‌دیگی. لامیلشدیرنمه‌سه قارشسی قیام ایلهمشده. بو قیامک قهرمانلاری ایسه خلق شعرری ایه دشیجی عشقفلر ایدی. لاداری

مصطفی‌ک پزاندینی «کوز اولغوه»، «اصلی و کرم»، «عاشق غرب» و سائر بو کیکی ادیبان، بوزک باقان عاشق سازلابنک روح نواز، آهنگلری آنتنده آذربایجان بوزک حلقنک قلبه اوله سینبور، اوله برله شیوردی که اونگله دگل فارسک «نوش آفرین»ی، «رستم و سهراب»ی، حتی فردوسی ایه حافظی یله رقابت ایده مزدی. او، اوز فردوسی، اوز حافظی، اوز سعدیسی - دوغما تورک شاعرینی و روحندن خبر ویرن آذربایجان شعرینی آریوردی.

رکت ویرسین که خواناک هبسی اوندان روگردان اولامشدی. ایته بو، دوغدقلمری «جیضدن نامیه روگردان او حیایان آذربایجان شاعرلری حلقنک احیاجی نظمین ایدرک نوز کجه شعرلر یزمايه باشلاملار، خلق ادیبانن علاوه، یازی ادیباننک اساسی دخی وضع ایلهمشردی.

بو اولدیقه آغر و مشکک وظیفه‌ی بندری مشربلی نوزک شاعرلری موقیانه گوردیلر. موقییت عظمت بر تقصیل نجلی کندی باشه مهم بر موضوع اولنده صدمزک خارجده اولدیته ایته تقدیر اولوبور. بز اوندن بالکیز مدتا حاکم ایکن مأم محکوم اولان حلقم زده مأم دخی محکوم اولمقی ایچون بر نشت و حیات اثری موجود اولدیته گوشرمش ایچون ایه‌ری اولارق بخته لزوم گوردیلک.

شمالی آذربایجان روس نحت اداره‌سه کجیدیکدن سوگرمه، محدود اولنده، نالک اولدیته سیاسی حقوقی تمامیه ایتیرمش، مادی محکومیتنک بوتون آجیسی داده‌شده.

اولکی اداره زمانده گوردیکسی معنوی اسیرتی مشترک بر دین و بائین بر روح تأیری ایه بکنده سزمه بوب کیندیگجه فارسلاش

او گرنك، توركى اولاراه آشنا ايتك هم لزومى، هم فائده ايدير. فقط بونگه برابر توركى كندى سمبندن، كندى تولستوي دن محروم ايتك اولاماز.

سدى بي، تولستوي و سائر دنيا مشاهير ادينى آكلامق ايجون كندى فئسوليرينى. ناييرينى - گوزه نهدر كوچوكده گورونه - سيارينى. سارررينى او گره نه ايلدير.

بو زمين او زرينده روس مككى واسطه يله مدنيت حاشره يي آرزوق درك ايتش عرفايه خلق آراسنده بيگديگرينى آكلامق دورى باشلادى.

آرتق آذربايجان نوركك اوبانق زمانى گلمشدى. و زمانك بزه نلر ووردىكى ن دگل، مجموعه مزك ديگر فئسندنه منحصر آرقداشلارمز سبزه عرس ايدمه جكاردر. ن ايه بانگر:

مالك اولديغيمز محاصر ادبات. تعدد مطوعات. زنگين ناتور و پارلاق موسيقي، منشت تجاره، گوزى آجيق عمله، سياسي فرقه، محرر، آقپور، مهسس، مزار، حذفقتاس كى سنفايه، ذكورايله ايتمه مخصوص مكيار وسائر بو كى مؤسانزه بزه محكوم ايكن آرتق حاكمه اولمايه نيمزد بر ملت اولمشق - ديرم.

اوت. دها آذربايجان امونيه راي ميرزا فتحعلى آخوندوف مرحومه باشلانان معاصر ادبات هوسى. حسن يك ملكوف مرحومك «اكيجي» غره يي ايله مطوعات ايله ناييس و دوامه حصر اولونان املك، حديت خبريه ياسي ايجون بونسان فرق بيل اولنه عائله اولان تشنه، نهايت مى ادبات، مى مكب طيليرى شيخ الاسلامه معنى و سائر آخوندلار مزك تيبه دگل.

آذربايجان توركى، بو دهمده روسلاند برلمق سياسته معروض قالمشدى. فقط بو سياستك بر آباغى جيره باغلى اولديغندن و ناييله يانجى بروحه مالك بولونديغندن طبيعي ايدى كه خلقك مدافعه نفس حشى دها زياده قيقيلور. اوني دها سرعلى بر صورتده كنديشى دونوشگه واداز ايدوردى.

بر وقت حكومت طرفدن تعيين اولونان ملائمه «دقتر ملاسى» روس اشقولنده ازلونان يك بالارينه دغى «روس بالاسى» دين خلق كندى حديله دويدى روسلاند برلمق سياسته يلدىكى كى مقاله ايتشدى. او. دقتر ملاسه قارشى اوز آخوندبى، نيسرستوا اشقولنده مكتب خانه سى قارشى قويمشدى.

خلقك حدى دغوروايدى. او آخوندك جريى و مدرسه ايله مكنت استقلالى ايجون يك حغلى و يك مقبول بر مبرزه ده ايدى. او. مادنا محكوم اولديغه زامنى اولمش، فقط معنا دغى محكوم اولمق ايتمه بوردى. فقط حواس. نه باكلشدى. وقتيله فردوسيك طمطراق سلوى، سديت حكمت، حافظك تغزلى فئسوسنده بايلان «ميرزا»، بو دهمده لرمثولك زوحى. بوشكيك اسويى، تولستويك فلسفه ووروش بر «اوچيل» ايدى. سائر كجدى. اشقول اوچيلى ايله مكب معامى آكلاما ايدير.

قارلاشمش ميرزا كى روسلاند اوچيل دغى حلفك حدى دويدى مطابى بر چوق زمان درك ايدمه متدى. نهايت بر چوق يراهه. لردن كچديگدن، مكتب و مدرسه ره قارشى ييلزوم، دها دغوروسى، بى اسول ساردر لردن سوكره «اوچيل» آرتق اصل مطلبى آكلادى. يلدى كه: سدى بي ده، تولستوي ده نورك حلقه

فخری خان خویسکی
جمهوری نژاد اولنجی حکومت ریسی.

روسیه انقلابی ظهور اینه دن، محاربه نك قانی
سیانسوری هر بازلانی بلا امان یوزمقده.
بالخاصه تورك كلمه سیله نوز کچك مسلكه
قرشی دشمنه بر وضعت آلدینی بر زمانده
«آجیق سوز» غزنیسی یوقیددا مذکور امانه
نرجمان اولارق بازیوردی که:

«دهشترینه ناهد اولدیمز بو بونك محاربه،
بو بونك بر حقیقتی - عصر نوزک ملین عصری اولدینی
امانت ایندی.

«دیبا نك حرطه سی غریبه دکنه جنک» دبه
حریرنه قاریشیق برجه اینه دی رجوق آغزلاردن
ایندیلمگده در. دنیا حرطه نك آلاحی یگی
شکله وطنداش لارکده کارکنی، دولترک تشکیلاتی.

انتظامه اولوشی اینه نك، ده چارلق زمانده
مکب و مدرسه اصلاحی بونده توالی ایدن
اویتمز نوکمز دعوالر پانته بر شیسی دگل.
بالکمز بر دعوا ایندی:
- حاکمیت یله دعواسی

III

حاکمیت یله دعوا نك ۱۹۰۵ نجه روسیه
انقلاب صغیری تیجه نهمه حاصل ايله دیگی
قازانطر وار ایندی: ملی مکب، ملی تلوغات،
ملی جمعیلر تأسیسی حقده جزئی ماعدات.
بو مساعده لردن استفاده ايله بو بونك محاربه
عرقه نهمه و انقلاب کیرک باطلادینی زمانده
آذربایجان تورکی، روسیه کی ساتر توریکلره
هر لکمه آرتق سیاسی ادراکدن محروم، آرزوی
ملیسی انکشاف اینه مش لال بر کتله خائده
دگل، حیاتی ابراز ایدنک واسطه لره مالک
دیری و باشلق اینه دیگی حسن ایتدیرن بر
وجود خائده ایندی.

اون نك ک کوچوک برهن، آذربایجان
تورکی متعدد مطبوعات، مختلفه جمعیلره،
سیاسی فرقه و تشکیلاه، زماندن مکاندن
آکلار خادم لره مالک ادراک صاحب بر جمیتم
حاله قویتمدی.

بو جمیتم ۱۹۱۴ نهمه باطلایان
عالمشبول محاربه نك آلت اوست ايله دیگی
مطابق قیلمتری بو بونك بر حاسنقله تعقیب ایدینور،
طویلارک کورولتوسی ايله برابر قویان «مکب
حقوقی مقدسدر» نمانسی دورت قولاقه
دیگه بورد. محارب بولونان بونون دولتلره
منسوب رجال آغزندن صق سیق ایتدین بو
شعارک صمیمت دکله ده، بو بو بونك حقیقت
ایستر اینه مز اعلان طفر ایدنکجه ایمان
ایدینوردی؛ بو ایمانک نرجمانی اولنق اوزره ده

بویوک محاربه‌نگ آذربایجان تور کلنگده
دوغوردیغی امید بویوله‌ایدی.
ملت برده‌سینک غالب گلجگه باغلامش
بر امید!

- روسیه امپراطورلنک ۱۹۱۷ نجی ییلده
قاریات، بولشا و بالتیق ساحلر ننده کی اوگورونمز
مطوییتی، دنیانی صارمش آنتین حرب زنجیرنگ
مهم حلقه‌لرندن برسی قرمش اولدی.

روسیه بی تصیق ایدن چاریزم دخی بو حلقه‌ایله
برابر سقوط ایلمه‌مشدی. بویوک محاربه
بویوک بر انقلاب دوغورمشدی.

دنیانک آتیدن برسته صاحب اولوبده ۷۲ ملتی
قاهر بر اندازه آتته طولامش اولان بویوک
روسیه امپراطورلننده ظهوره گلن بو انقلاب
کبیر ایکی دورلو تیجه و برده‌جک، ایکی مهم
مسئله‌ی حل ایلمه‌جکدی؛ بوقه انقلاب کندی
رومی و کندی طبعته ضد اولوب اوربده
برابر روسیه‌یله قهر ایلمه‌جکدی.

روسیه انقلابی محکوم مغضره حریت و برده‌جگی
کی، محکوم ملتریده قورتاراجقدی.

بویوک ایچون ایدی که مارت انقلابی هر
کدن زیاده کویلی و عملاره، محکوم مقلز
بویوک بر هیجان و سرورله قارشلامش، همان
کندی حقوقلرنک استحصالی ایچون بومانان
تشکیلاته باشلامتلاردی.

مجلس مؤسسان بر آن اول طوبالاجق،
کوبولرله طوبراق، عملاره ایش، ملتله‌ده
مختاریت و برده‌جک اشته عمومی بر آرزو!

مجلس مؤسساندن کیم نه گوزله‌یور؟
اجتماعلر، قورولتاپلار، قرارلر، قطعنامه‌لر
هپ بوی صین ایلمگده...

قافاسیا داخل اولدیغی حالده روسیه تورکلری

و اوردولارک عظمتی ایله برابر، هیچ شمه
بوقدرکه وضوح و رسوخ پیدا ایشمش ملتیت
مفکوره‌لرنکده بویوک تاثیر یوار اولماقدیر.
«اوزینی لزومجه یلوبده استقلال ایچون
حین بر ایله آل (مفکوره) یسه‌ی ملت شمه‌سز که
بویوک بر قوت تشکیل ایلمه‌ده. شمه‌سز که سوزک
نام مناسبه دنیله‌جک لدر، کوه افکن طوبیلارک
حاکم اولدیغی حرب میدانلرنده تاثیر سز قالمان
بوقوت باشیل باهوتلی باریشیق مامه‌سی اوزرینده‌ده
ایسلیجه بر تاثیر یایاجق.

«هره‌انکی غالب طرف آرزوق سورونجلی
بر دنجک وجوده کبیرک استرته، عصرک
وجدانلری اوزرینده اک جوق تاثیر اجرا ایدن
قوتی ملتیت مفکوره‌سنی - اهمال ایلمه‌مز! بویوک بویله
اولاجی آزار کله‌جک صلحی حقدنه سوز سوبله‌ین
آورویا متفکرلرنجه‌ده تصدیق اولونمغه‌در.
صاحبونه مشورب سیاسیارجه ملت ایسه رعایت
ایتمه‌جک، ملتارک حقوقی گوزده‌سه‌جک بر
صلح عهدنامه‌ی جوق جکمر بر ربار و سورونجلی
بر دنجک تأمین ایلمه‌مز.

«حقوق طبیعی‌سی ناممال اولمسی بر ملت
باقی قانجه‌قدر آورویا موازنه دوله‌سی حقیقی
و سورونجلی بر صلح بوزی گورمکدن محروم
قالاجی کی، کندی وطنداشلاری آراستنده
اوگی دوغمانق گوزدن در دولتده حقیقی بر
قوت سوکمه‌جک، مترقی و قویلی بر تشکیلته
مالک اولماقدیر.

«دینک که معین بر مفکوره‌ده و اکثر افرادینجه
مشخص رعایه آمانه مالک اولان ملتر، دولتر
آراستنده کی مناسبانده اهمیت فزاینده‌تری کی،
دولترک داخلی سیاستلری اوزرینده بویوک
تایرلر اجرا ایلمه‌جکدر. بوضورنده آیری آیری
ملتر بر ملت اولارق باغانه بیلک، ایچون هر نیندن
اول اوزلرینی بیللمی، معین فکر واملتر اظرافنده
برله‌شهرک بویوک بر مفکوره‌ده، غایه حیانه هدف
اولاجق اواشیقلی ییلدیزه صاحب اوامالیدرلر.
چوکه شحد بر روح و مشرک رعایه مالک
اولمان ملترله یگی اسانلر اوزرینه قورولاجق
حیات حسابلاشمه‌حق بویله بر صلاحدن محروم
قالان جماعتلر کیمسه‌یه سوز ایشیدیره -
یه‌جکدر!» (*)

(*) ۲ اوتابار ۱۹۱۵ «آجق سوز» نومره ۱.

آذربایجان رجاندن: حسن پت آغایف
مجلس میوان رئیس مشرانوی.

تیجسته برنوع ائتلاف تیجسی اولارق متحداً
قون ابدلش ایدی. مثلت بر طرفدن تور کچیلر.
دیگر طرفدن ده اسلامچاره سوسیالستر آراسته
ایدی. فده راسیون اساسی مدافعه ایدنر
تور کچیلر ایدی که خصوصی اولارق آذربایجان
محللی مختارت طلب ایدورلردی. معارضه
یانگیز خلق جمهوریتی ایه انکفا ایدوب ملت
مستلسمی ایه محللی دگل، مدنی مختارت
صورتیه حل ایدورلردی.

آریلی متعاقب می آید، موسقواده بوتون
روسه مسلمانلارینگ عمومی فورولتایی انقاد
ایلمش؛ روسه تورکلکینگ بوتون انواعی نمیل
ایدن بو بیگ مرحصلی بو یوک فورولتایی عینی
موضوعده بوسطراری قارالان محرک اسلامچی-
سوسیالستره قارشو مدافعه ایه دیگی معروفه
اوزدیه واقع اولان شمنلی مناقشه تیجسته
روسه ننگ ملی-محللی مختارینر اوزدیه قورولوی
قوش خلق جمهوریتدن عبارت اولماسی طلب
اولوتوردی. بو طلب روسه مسلمانلارینگ

دخی بو خصوصی اهمال اینمه بورلردی:
با کوده آریلک ۱۵ نده ایلک دفعه اولارق قفقاسیا
مسلمان فورولتایی طوبلانور. فورولتایی هر
شیدن ده اول و هر مسئله دن ده فرغین بر
صورتده آزاد روسه ننگ آلاجنی مطلوب اولان
شکل اداره می مذاکره ایه آشناغیدا کی قراری
چقاربور:

۱- قفقاسیا مسلمان فورولتایی، ملی سیاسی
مقصدلر حقنده کی مسئله می مذاکره ایدرک
مسئله دن فورولتینگ منافعی الا زیاده نامین ایدن
روسه شکل اداره سینک، محللی فده راسیون
اساسی اوزدیه قورولوی جمهوریت مجتمعه اتم
اولدیتی قبوله قرار ویرره.

۲- اسلام دینده اولان بوتون قوملرک
روحانی و مدنی ارتباطی نظره آلاق قفقاسیا
مسلمان فورولتایی بوتون روسه مسلمانلردن
اوتری وضع قوانین صلاحیته مالک عمومی بر
اداره تشکیلی لازم کورره
بو قلمنامه گونلره دوام ایدن ناقشه

بویوک انقلابدن گوزله دېگاری - سی مقصدی
تامایله عیان ایله شدی.

۶- بیت مجلس مؤسسان سه چکیری اتاسنده
قوتتای، تورکری آراسنده قاطع ر اکثریت
قزاق اوتجی نومرلو سیهی روسیه فده.
زاسونی ایله برابر آذربایجان مختاریتی دخی
بر شمر اولارق اورتایه آمشدی.

۷- پای تجتیزگ بویوک بر نوحی آتنده انعقد
ایدن توبک عدم مرکزیت «سنوات» فرقهسک
فوروسنی ایله روسیه توبکینگ روسه کنگ شکی
ادارسی ختفه بیله دیکه املی نلار ایندیره کنگ
بروغرامی آتایدا کی وجهه حریر ایلوردی.

۸- روسیه دولتک شکل ادارسی ملی
مجلسی مختاریتله اسی اوزرینه قولوقوشما خلق
جمیورتندن عارت اولمالیدر.

۹- حزب کلام، مطبوعات، وجدان،
اجتماعات، تشکیلات و تعطیل کی سیاسی حریرلر
برابر، مختاریتله کی حکومت تشکیلات قوشما
خلق جمیورتندن عارت اولماسی، اشعجی
قانونلاریک بونون مختاریتله بر نوحه ملیقی
وطور اوراق مسئلهسک اساسا کیفیت حل و اصلاحی
کی، دموکراتیک اساسلر، روسیه قوشما خلق
جمیورتنگ قانون اساسیسه داخل اولوب دولجه
بخت نایه آتمالیدر.

۱۰- سیم محله مالک اولان (حی روسیه
ملکنتک، سیم بر قطعه سنده اکثریتیه باشده
بولونان) هر رمله مختاریت حی وریلمه لیدر.
فرهجه آذربایجان، نورکستان، فرغزستان
و شهرستان کی تورک اولکلری حی مختاریت
آلمالیدرلر. ایدل بوی ایله فریم مایر لری و دیگر
روسیهده باشان تورک قوملرینه مجلسی ممکن
اولماسه، ملی مختاریت وریلمه لیدر.

۱۱- قسید؛ باشقه تورک اولماین دنداشلرده
فره مختاریت طلب ادوب اولارلر هر وجهه
ناردم اتمک بوردنددر.

۱۲- «سین محله مالک اولمانان مداره ملی-
مدنی مختاریت حی وریلمه لیدر.

۱۳- مختاریتله حدودونی سیم اتمک

داخلی قوانین اساسلرینی ترتیب ایلیمک کونک
مجلسی و کونک ملی مختاریتله کندی مجلسی
مؤسسانلرینده حل اولومالیدر.

۶- جمیورت هیئتده داخل اولان مختاریتله
اوز آزارلرینده مشترک کوردمکری مقصد و
مطلبلر اوزرینه عهه اتفاق ایلیمه لیدرلر.

۷- جمعه، مختاریتلی ایلنلر، مرکزی حکومت
ایلله آسقی وطن مدافعی، مسکوکات، کومرولک،
خارجی سیاست، دیمبول، بوجنه، خراف و
سائر بویکی عمومی اشلاره مربوط اولمالیدرلر.

۸- مختاریتلی ایلنلر، اداری، مالی،
شرعی، مدنی و عدلی کی داخلی مسئلهلرده
ساق اولمالیدرلر.

۹- روسیه جمیورتنگ عمومی اشلرینی
اداره اتمک اچون بونون مختاریتله نمایند
لریدن عیارت بر فونتره سیکل اولونمالیدر.

۱۰- هر بر مختاریت ایلنک مرکزنده
قانون قومق و ملیفه سینه مؤلف بر مجلس سیمون
و فویولان دولاری اجرا اتمک و ملیفه سینه
مؤلف بر جورای و کلا ایلن نظر اتمک ایلیدر.
۱۱- هر بر مختاریتلی ایلنک مجلسی ایشلرینده
کنش ایلنلرله مالک ولایت، قضا و ناحیهلرله
بولومه لیدر.

۱۲- هر بر مختاریتلی ایلنک رسمی مدنی
همان ایلنک اکثری سوله دیگی دبل و شوره
اولماقه برابر ولایت و قنارلرده برلی ایلنک
سوله دیگی دبل و سپود اشله سله لیدر.

ایته «آجق سوره» ۱۹۱۵-۱۶ حی یلده
غومبدن گوزله دیگی حکیمت مایه

دستوری غلوسندن کنگ دیگی ایلده ۱۹۱۷ حی
یلده روسیه انقلابیندن استقاده میدان غلننه
چتن «سنوات» فریوسی بوی ایلدی کی وجهه
ناجیسی ایلوردی.

و سوره آذربایجان تورکی دنیا محله
سی ایلله روسیه انقلابیندن کندی حزب
ملیهسک نایسی گوزله بوردی.

۱۷

روسیه انقلابی، سیم بر نوحه لری اچندن شعیق

یوسفعلی نصیب‌بک
لاحق هیئت وکلا روسی.

اؤزبک موفقیئت بر صورتده اجرا ایلمه ییکی
هجوم آریق بالته ویزم ظهورنه میدان ویرمیشدی.
باشه ویکتر کهره نسکی حکومتدن قاجاق
برخاند، محاکم و سینه ایکن «هره قینه
اوله ده صلح! شعاری اورتبه آتشفه عسکرلی،
«هرملت روسیدن آبرئمه قدر آزاددره عوابله ده
بوتون ملتلی قارائورد؛ حکومت موقه تک
حظائرن گندی حمله لیه فائده لر چقا بورلردی.
ه قدرکه (هین) گیزلئک مجبورئنده ،
بعی مرکزده کی باش ویکتر ضعیف برخاند

ایدن ایکی فونک طاشماندن حاصل
اولمئدی. بر طرفین محروم صفتلر ،
دیگر طرفینده محکوم ملئر باش
قالتزوب حظرنی طلب ایله بورلردی .
گولوطورباق، عمله ایتن، ولبکوروس
اولمایان ملئرده حق و محاکم ایست.
بورلردی.

یووک انقلاب بو طللرک هئسته حساب
ویرمک مجبورئنده ایدی، مع نایه بوتلا.
رک فونکسه دیگر مهم بر طلب دخی
دوربوردی که بوده برآن اول حربی
بیرمک ایدی.

حکومت موقه، الحاحه کهره نسکی
حکومتی انقلابی، حربی موقیتله بیرمک
ایجون بر وسیه اولارق فولانق ایست
دی. خطرناک بر تجربه یابرق انقلاب
اوردوسی ایله دشمنه جدی بر هجوم
حظزلادی.

بو صورتله بوتون جدیت و فعالیت
«ظفر نائی» به سرف ایدن انقلاب حکو-
منی بالطبع انقلاب طلب ایتمکی اساس.
لی مسئله لرک حتی ناخبر ایتمک مجبو

رئتمه ایدی. بومجبورت ایسه همجه ده، همده
عقبه ده یوک بر حرکتی موجب اولبوردی.

افکار عمسویه، انقلاب اورتبه آندخی
«الحاحلر و ضعیفان صلح» «ملتره نییین
مقدرات حتی!» شعارلی ایله طوبراق و عمله
ملئرئیک برآن اول قزده فله گئیرله منی
طلب ایلبور، حکومت ایسه هر شیئی مجلس
مؤسسه تعویق ایلبوردی.

بو تعویق سیاسی بر طرفین بالته ویرمی.
دیگر طرفینده ملی حربی بلرلی فوناند بر بوردی.
الحاحه کهره نسکی تک فلدبا به بی ایله اوکرانیا
رادانه فارشی آلمنی طور تهدید ایله آلمانیا

ابدیلر، اوقدر اطرافده کی باله و بکتر مختاریت شعاری فرقه‌له مظاهر گورو بیورلردی، از جمله باکوده اولان باله و بکتر قیلمی و چون دشمنی منته و بکترله جدا مبارزه ایندیگری حالده، منته و بکترله بر دورلو یاقین براقلمایوبده «گوروم جقدی» به سادقلمی تورک مانجارینه بفرلا- شبورلردی. «ساوات» فرقه‌سی، مثلا، عمله شوراسی منته و بکترله ایکن و زوزو آفرقه‌دن. دیه یاقین براقلمدهقی حالده باله و بکترله منته و بکترله، نه سه‌موره نرحه ایدیبوردی، بشروغراوده حکومتی انه آتیر آلماز (نهین) بو یون مللمان مانیره بر خطابانه نشر ایلده شدی، بو خطابانه سده اول، اسارت آندده بو یون شرقه، یغیر ایل بر ادا ایله، حریت و استقلال و نه و تأمین ایدوبوردی.

فقط باله و بکتر مخالفتدن حاکمه کیچمه «سوزله» ایلدنه ده درجه بری برهن اوزاق اولدی بر دفعه ده تحت ایدی. «نهین» مقدمات حقیه هر کت دگل، زحمتکشرلردن، دیه اوردنه یگی سیرلر جقدی، آذربایجان مختاریتی ده، و فرقیله گل «خانلارک، بکلرک، آغلارلرده» دیه ایلدگمشدی. (نهین) امر کرده برسی بر کیشمه دیکجه و لابندره کی حواری بری هم بر مر کیشی و بر درجه بر فردده بو یون روسیه کی رشک و سیه آخیه باشلادیلار. محکومه مسر قده روسیه دن ایندیگری نهیداری بو کرده قول روسیه دن ایدیبورلردی.

آدره، چون منته، سه‌ایه بو یونده من بر رشک آیدوبوردی، منته و یغیر نه سی به لیک، ایوجسی به خطه بیلمی بر منته ده دوردی «آدر- بایجات مختاریتی تورک بورژوازیست محنت رتی در» و نه لقبیه مختاریته نه روسه بورژوازیستی نه روسیه ده موقراتیاسی اولایلره

آذربایجان مختاریتی این من ساوانجیلر توجه ده خرابه زار بولولار. «باله و بکترک باکوده «ساوات» نهنت آدیقلمی طور نهیدمه تور گستان، قریب، اوکراین، قفقاس کی و لابندره آرتق علی محدره و قال شکی آلمشدی.

آدر، بایلملر قاده ملرک دبلدن «ایسترسه گز و برلمه، بکتر آیشرون یاری آخه منته طوقونما بگره دیبکبری اینتملر ایدی. باله و بکتر دن دخی شی تکلیفی ایشندیلر، فقط بر کره مختاریت فکره سلوک ایلدن ملت آرتق عزیزدن دو حبه حکمدی، باله و بکترک مختاریته قرشی خرابلره نهید ایلدن مقاله قرشی «آجیق سوز» «ملکه ده مقدردر که مختاریتی خرابه زایلر قیتمه آلام، مقدرات تاریخه دن ایلنه که بو یون قجرمق اولماز» دیه منو کلامه برصوم- زنده مقاله ایدوبور، «الته بر الهین» دخی جقدر سزم مختاریتمز حقیقه «ده کرت» و برره، کاپیسی ایله قزم بلنک بو یون مشکلاته اولیده آخری ایستدیگه نائل اولاجنی امید ایدیبوردی.

آرتق مصالحله بر دوست کی گورون سولمزلده ساعلار کی چاکیت برورانه بر مقصد ضیب ایلد بکتری میدانده ایدی.

خلیده قولی بر تشکیله مالک اولان منته و بکتر فرقه‌سه فارشی دیکیش دوتدورامیان، منته و بکتر باکونک دالما بر انقلاب حالده بو یون عمله محلی اولدیقی اسعاده ایچون یوزیه کوچتلردی.

باکوده بر اشملک و یوزاسی کدباریه ایدیلی بر استدکاه بلیق ایستمن باله و بکتر باطلع بر بیلرک ملی بر حکومته دوغرو کیدن مقصدلرله مبارزه ایدمکچلردی. بو یون ایچونده اولار تورکله قرشی مبارز و وضیده اولان ارمیلر ایله تشریک منعی ایدمکچلردی.

اولفته برابر ده، فتح و دها غدار بر شکل آمدی.

(شائومیان) سوزی دونه می: فاسماعیله یاسی، آذربایجان فکریک او قایار اوچانی ایله «آجیق سوزه اداره سی بر خرابه زاره دونه رامتندی.

۷

هخون اره ب هیت غرق ایدر شاملری مشعل افکار احوارانه سونمز خوله !
آذربایجان نور کک بوک انقلاب طرفدن اعلان اولونان تین بقدرت حشدن استفاده به قلمده سی باشه ویکر باکو کوجولرنی فداره غرق اشکله بوغور و اسماعیله ناسده باقلان حریت مشعلی او محنت بانک کولتری آئنده سوندره ک اینه دیر.

باکو، بوچه مدعت رحبانه معروض هابنی من آذربایجان فکر و ایده آسی تمیل این مسلمان معولری قلمده ایدار. اوزمان قلمده بر طرفدن نورکوره مضامینی، دیگر طرفدن ده روسیه دن ایدیا آیرلاری اعلان استقلال ایلمک مسئله سی تدقیق و مذاکره ایتمکده اولان زاقاقا، سه یه ای اهده ایدوبوردی. زاقاقا مسلمان معولری دخی سه یه سه اشراک ایله یوزوردی. دانا باکو دجعی باشه ویکرک مسئله لری سه یه کی استقلال جو بو یقنه زیه قزیش بر اقام و جرایسی ایدی. زاقاقا سیانک باشه ویزه آیرشایدن مدافعته قزین گیدن آذربایجان مرکز سیاسی (باکو) جمیع قلمیٹ معاوضی تکلمت حقه مالک ایدی. وون آذربایجان آد، بیخیلارلرده اشراکی ایله تشکل ایدن سه یه مجلسی ایله زاقاقا حکومت معاوضه اتصار ایدوب دوریوردی. ققه ههات آذربایجانلی سه یه اصصانک بوکک سدا ایله بغروب چاغرماسی قلبی

ثابت اوله چیندی. باشه ویکر قونده یکجه دانشمنا قاناره نیت خطا حرکتی دگیشدر دیر. بالمکس ملی مسلمان قوت سی ایله مساوات، فرقه سه قارشی بر طور مخالفت آلدیلر.

بو آراق، غلبیسی باکو بولنده کی آتار- شیدن باشی باکوده غویلابوب قان ناممون عسکرک و جودی دخی باشه ویکر طرفدن ماهرانه بر صورتده استفاده اولتوبوردی. مهم حادثه لر حاضرلابوردی.

(شائومیان) اداره سنده کی = ساوت = لک مسلمانره قزیش دونه بی سرد مسلک گوندن گوه شدت ایدوبوردی. گوزلری قاغده ارمی ملی عسکرارنک آزادانه گزیدیکسی گورن حلق، مسلمان مرقه سی صاحبترنک توقیف اولوبدی و فرقه قرانک ترسه دوچار اولدیلر نسی گوروجیه باطمع نظایه کلوردی.

بو صورتله گوندن گوه جوغالان باندیرم آحری بر قه اودی ایله دوتوشدی. بو باهین ۱۹۱۸ نجی ییل مارت آیتک ۱۷ سدن ۲۱ به قدر دوام ایدن قلمی مارت حادثه لری سی اولدی.

مارت حادثه لری باشه ویزم سلکک هر باندی باندیردنی داخلی وطیبون محاربه سی شکندن چقاریلوب عاده یلی بر قاتل شکلی آلدی. باشه دانشمسون اولراق ارمیلر تورکلردن انتقام آلمه باشلابیلر. بونون معالی ایله بر ارمی-مسلمان قلمی یوز ووردی.

حکم ایتمک ایسترن آیره شکاری بالگر (بقولای) لرک جاشیلری دگل، (هینیک) قومسایلری دخی کندیلرله دستور اتحاد ایتمیلردی. غریمد: قلمی چاریمک حکایت منه دعواسه ویردیکسی جواب- قلمی قاتلر ایدی. قزل باشه ویزیمک جوابی دجعی ماهنده

سدن آغر بر وطیعی کدی باشه ابا ایدم.
 مه‌یکدن بالطع کیندیگجه رنه امور آلدن
 چیقورم. باله‌ویک پد اغصابه کجه بن برلرده
 دخی شدنی بر اغاضت‌لک و آتارشی ظهور
 ایدبودی.

بو صورته حیات طبیعی تهید ایدن.
 بر تهلکه قارشی سلطه و حاکمیتی قبول
 ایله‌مش تفلین حکومتدن لایندق و عدم معاونت
 گورن آدر باجان افکار عمومینده بک طبیعی
 اولارق بر جریان بر میل سیاسی دوغوردی.
 بو مشکل وضیتدن ملتی قورتراحق بر
 قوت واردی:

تورکبه:

امیدلر هب اورابه ایدی. او قارداش ملت
 کله‌جک، بزی دشمن آلدن قورتراجدی.
 حلقک بوتان باشق بر امید قالماتدی.

حالی که مسئله او قدرده قویای حل اولوبور
 بر حالده دکدی کدبشی روه بدن آیری
 فعلا مشغل بر حالده اداره ایله‌سکه اولان
 زاقفقایا تورکبه ایله صلح عقد ایله‌سکه
 دیکی حالده مقصدیه موفق اولوبوردی؛
 تورکر ۱۹۱۴ سسی حرمندن اولکی قفقاسیا
 حدودنک اقلسی اینهین زاقفقایا حکومتک
 طرزوه کلمش هینت مرخصیه هیره‌سکه
 ایوسوق معاهده نامه‌سنگ تمایله قوئی تکلیم
 ایدبودیلر. بو تکلیف اوزره زاقفقایا وقله
 نورکلردن بر نصیبات مغایلی اولارق آلمان
 قارص، اردهان و اطوم ولایتلردن صرف
 نظر ایله‌یدی.

مسئله جدیدله شیوردی. ارمینلره گوردی لر
 حرب ایله‌مدن تورکبه تسلیم اولماز. دیوردیلر.
 بر طرفدن باله‌ویزه دیکر طرفدن ده ارمی
 و گورجو حنکجونی آراسته قالان مسلمانلر
 ایله مشکل بر موقدمه قلیوردیلر. مع مافی

حکومتک حقیقی صاحب‌لری اولان گورجو مشه
 ویکلر سسی برندن قلمدا نامادی. گورجستان
 داخلده کی باله‌ویزمی ییک شدت و قهر لاله
 بامدبران بو آغار، باکوبه قارشی قورواغلان
 حرب یله ایلک ایلنه‌دیلر. تشیخ ملی مسلمان
 قومنه‌سنگ تشکیل ایلدیکی استخلاص اوردوسه
 ایله مایونلارله باقرون، اولمره یوله‌موت و
 بر قاج طوط وعد ایلدرسه‌ده. وعدلری
 دوتمادیلر. تفلین مطوعاتی ایله باکونک آدر
 باجان هاشی پوزوقه قوئی ایله استردادیه
 آجیفدن آجیفه اعتراض ایدی. نهایت هر قسم
 بهانه‌لری بیری دیکلرین صوکره گورچی سر آمدان
 سیاسی قارشیمزده تورک تهلکه‌سی وارکن
 کندیلر یله احتمال که عقد اتفاق ایلنک ضرورتمده
 بو لوجسوز باشه ویکلره غایب‌لری بوزامایزه
 اسباح و اعتراضده بولندیلر.

اولجه مسلمانلارک استقامدن، تملیک معال
 و سندن قورقان عصیانکار باکوندا قوی بر وضعیت
 آلمش ایکن، صوکره جارت پیدا ایلنش
 باله‌ویک باکونکجه دوغرو حرکت ایله‌سکه
 قصدیه دوشمش ایدی. بو حرکت ایلک اول
 شمانخی، ده‌ا سوکره لشکران، ساین، قواء
 کوردیمبر، نواحی و سائر قشعار مروض
 قلمش، شهرلر حاک ایله بکسان، عرض و
 ناموسار هنک، مال و مواشی قیمت ایلتمشدی..
 کجه بالذات تهید اولوسقده، دیکر طرفدن
 دخی فرماب اریملری باکو باشه‌بکلی ایله
 برشمک اوزره بر ایلان حصار لاقدمه آدر.
 باجانک آتش و قلجه تسلیمه مجبور ایلدک
 بلای حصار لاقدمه ایدی.

معلوم آه، شامویان مخارت دگل خرابه‌زار
 آلاچقگره دستدی...

یوله بر تهلکه قارشوسده هاشی مذاقه
 ایله‌جک بالکزر بر کجه قلمشدی. کجه عهده

آذربایجان حریره ناطری طویچی جنرالی
صمد بك مهماندروف

انه میخی ایران طریقیه آذربایجان کجه
کجه وارد اولمشدی.

او زمان مدعتش بر آذربایجان ایجده اولان
کجه نوری پاشایی گوگدن ایس بر حلاصت
کمی نفی ایتمش، خلق کدریسه نریخت
ندرنلره فید ایده یلدیگی بلاق بر استادن
بتمشدی.

بئومما کرائی اوژون سورمش؛ گودجولر
آرتق واقفیه حکومتده قاضی گدی حاملرینه
صرزئی گوره دک ال آتندن آلمان ایله آکلاشمشله

احوالک جدیدی درک ایدن طریزون
هیت مرخصی ارمی، گورجوو تورک
اعضاسک اتحادیه تورکجه توتیماتومنی
قبوله قرار ویرمشکن، سه بیده اونوران
قرغین قالی منسه و بکلرله، موازنه نریخی
ایترن داشاقاعنلر حریره قرار ویرمش
مسلمانلار ایله یطرف قالمشادی.

حرب باشلامش، طریزون نجی
دخی تغلیبه عودت ایلمشدی. فقط
هیت تغلیبه کجه قدر حربده عادت
تمش، باطوم سقوط ایلمش، فارس دخی
احاطه اولونمشدی.

آرتق تحمل اینک مسکن دگل
ایدی، حرب دورمالی، صلح عقد اولونمای،
واقفیهک استقلال رسماً اعلان ایلمش
یوقه بر آبرییور، گدی بشمزله چیره
بپیوروز، ده سه بیده کمی مسلمان
سولک چیره نوسل ایلمشادی.

بیوده بر، ماجراه سوقولش اولمش
وزاقفاسیا خلقک قطعاً حریره مهاباد
کوزلریله آبدین گورن گورجولر دخی
یوندان باشقه بر چاره قلمادینه قانع اولاروق
حکجه (که کچجوری) حکومتی دوشوروب
بریه صلح پرورد چهنکلی قایه سنی قوبدیلر.
باطوم مذاکرائی باشلاندی؛

چهنکلی تورک طلباتک آذربایجان قانع
ایکن، حقیقت عسکنه چغدی. باطوم و قهرسه
دو کولین تورک قانع استبول حکومتی خون به
اولاروق بگی بر طاقم اراضی طلب ایله بوددی.
آخسه، آخالکک، آنگه در یول، سورمه نی
و نخبوان ضاری بو طلبلری تشکیل ایله بوددی.
عن زمانده نهلکه به مروض قان آذر-
بایجلی قرداشلاریه معاونت ایجون توری پاش

مابك ۲۶ سده گورجستانك زافقاسيادن آيري، كندی باشه مستقل بر جمهوريت تشكيل اينديكي اعلان ايله منتشردر.

يونك اوزريه سه پنده كي ملتان اعشار كنديليري آذربايجان شوراي مليسي اعلان ايدريك ايني گون صوكره مابك ۲۸ نده دخی آذربايجانك استقلاني اعلان؛ فحطلي خان خويكي قاينيسي تشكيل و مستلا توركوله محدث معاهده نيمسي نقد ايله مشرو و مذكور معاهده ناميك ۴ جعي ماده سه بام مملكتك امنيت و آياشيني اعاده اينك اوزره توركيه به مراجعت ايدريك آذربايجانه اوردو سوغوني ايله منتشردر. (۵)

يونك ۱۵ نده آذربايجان شوراي مليسي ايله حكومتي نيلدين گنجبه ورود اينمش؛ ۱۶ سده عقد ايله ديكي ايكي ريجي اخلاسته فحطلي خان قاينيك استعفاسي قبول ايله تكرار كندينك ريشي آنتده ۱۲ كيشين عارت يكي بر حكومت تشكيل و بوتون اختياري مذكور حكومه حواله ايدريك كديسي ايله احوال فون اهاديمي نظره آلاق تعميل ايلمشدر.

شوراي ملي طرفدن مملكتك اداريسي انه آلان حكومت برآن اول باكوبي استرداد ايدمشك؛ مجلس مؤسسي طويل باحق. حزبله آذربايجان استقلاني محافظه و اختياري بنگر ۶ اين گنج اولماق اوزره طويل باحق مجلس مؤسسه تسليم ايله حكدي.

توري پشا معتبده كي اوردوشك معنوي ايله آز بر مدينه باكو ولايتي خارجده اولان بوتون يرلز آذربايجان حكومتك امده مطبع باطومده عقد اولونان مذكور معاهده ايله توركزي دعوت ايند مكوپلرلك مورتي و تائق قشتمده.

اولارق هر برده امنيت و آياش بر ايلديبور؛ آتارشي دفع اولونبور؛ بانگر باكو باشه ويكزي ۵۶۷ آي طرفنده بولديقري فرستدن استفاده ايله اولديقجه مهم بر قوت تشكيل ايدريك بعضا مقابل تجاوزر بيش صورتله شدمي بر مداخله حاضر لا بورلر. دها صوكره بالمشويك حكومتي منشه ويكزله داشتقلاز طرفدن بايلان بر اختلال تيجه سنده سقوط ايلدبور. عوضنده ديره كتوريا حكومتي تشكيل ايله بور؛ بو حكومت، انگيزلري باكويه دعوت ايدبور. يونك اوزريه توركيه دن يكي قوت جله لزوم گورولبور. آلمانلار ايله تفقاسيا مشه اترده معقاري توركيه ايله رقابت ايدريك گورجستان بوليله تورك عسكربي بر افقيا بورلر. يونان دولاي دخی باكونك استرداد ي ستايرك ۱۷ سه قدر كچيكيور. بايت باق بريني بوليدو؛ آلتی آي بر اسارت دوری كچرديكن صوكره قرين بايرامك گونده باكو تكرار كندی ساچليرنك اته كچيور.

باكونك استرداد ي دخی سقوطي قدر قاطي، دهفتي بر صورت آلمشدر.

آذربايجان حكومتي آيتق كندی باي تحنده ایدی. فقط باكو معنسي حالا شه- مشدی. باكونك سقوطندن بر آز اول آلمانلر بر دست يتوسق معاهده سه ذیل اولوق اوزره نسه ويكزله عقد ايله ديكلري بر معاهده ايله كوبي روسيه ترك ايلمش. مفاقنده كندلري ايجون نفت استيازي آلمشدری. آذربايجانيلاري صوگ درجه ده اعصاب ايند بو حالي اوز زمان استنوله بولونان هنت سرخه رئيسي مقبله آذربايجان حكومت جمهوري سي نامه آلمانيا سفارتي نردنه پروتسو ايلمش. دها كوسسز آذربايجان باشتر بدندره؛ ديه آذربايجانيلرلك

با کوردن صرف هر ایدمه حکمرانی بدست می آید

بویله قارالمق شهبانی و قورقوی بر
وقته، بر زمانه که آذربایجان حجاب ابدن
تورک اوردوسی، بالکیز تورک اوردوسی دگل،
آذربایجان عسکرلری دخی شهری ترک ایله
متلردی، پولیس اداره سی اسکیزلرک ال
کچمش، بیجاخوف دخیلری متحکمه بر
وضیله شیره دولوشمش هر کسده بر قورقو
و امیدسرتک حاصل اولمندی، ایسه بویله بر
زمانه آذربایجان شورای ملی تکرار حجاب بودت
ایلمش، آذربایجان مجلس معوانی دغولمه
مشغول اولمندی.

دخارک بدینده اساسله بایک سابق
سی بدیله کی سابق اسل مکتب عربی
بسنده آذربایجان مجلس معوانی معینلر بر
صورتده آجیلور، اوج زسکی مبراسر باشمک
ایسنده اهتراز ایدمک استقلاله شهبه و
امتدات ایچریسدن قورقوی اوزره اولدغی
شیر ایدوردی.

در گران حکومت تکرار مجرم دحلی
جان خوشکی حضرتلرک عهد در اینلر
حواله ایدلمندی، دحلی جان آذربایجان
سیاسی توجیح اندریمک کی مشکل بر
طبقه قارشوده ایدی، مو طبقه سی او کمال
هرته ایا ایدوردی: اکثره قوماندانی
ایرکی یاتامسه رعا قدسه مسئله کمال
قوراسنده حل اولدغی ایا آذربایجان
۵۰ بر حکومت اولدق دحلی جان خوشکی
سیاسی طبقه سی اعلان ایدوردی، ده
سو گره آذربایجان حکومتی نامه پزس مله
قوراسنه انزام اولدق هیکت مرخصه انکیز
لرک مرآت و موافقه بویله جقور و هر بوع
مضررت و معاونه مظهر اولدغی وعد
اویوردی.

با کونک استردادندن سو گره آذربایجان
حکومتی فلا وجود پیدا ایلمش، بالکیز
وضیعت بین المللی منین بر اساسه رباط ایدمک
مسئله سی قائلمندی استانبولده طویل ایل
مرکزی دولتر قوراسنی دورت ایدن زیده
بکله ترک اوتوران قفسا جمه سورتلرک هیکت
مرخصه لری تعلیم گورمه دن استانبولی ترک
ایتمک مجبوریتده قالدیر، قرانه حجه سنده
آلمان اوردوسنگ دوچار اولدغی هریت، اوی
مخالف بولمازایمک تسلیم اولوشی، سیات علمی
سایله دگرگون ایدی، آلمانا کومسی بره
انکتره قودی قائم اولدی، تورکیه متقابل
عقد ایلمدیکی متارکه شرائطه طراً باکوی
انکیزلره تسلیم ایدمک و بوتون قفسا دن
چکله حکدی.

نویارک ۱۷ سی باکولیرک خاطرندن
جیناقی کونردن دکدره اوگون تورک کمال
سرخیله باکوی ترک ایلمش، انکتره قوی
شهره داخل اولمندی، انکتره آذربایجان
استقلاله قارشو آلاحی وضیعتی شه ار ایچمه
قارالمق بر وضیعت ایدی، گنرال طومسون
اوردوسی ایله برابر بیجاخوفنگ دستسی
دخی شهره داخل اولبور، شهر اوزرنده
اوجوشان قارا قارغار (آر ویلانلار) روسیه
اوردوسنگ تکرار کدی طوبراغه کدیکی
روسیه و خندا شلارونه نشیره ایدوردی.

ایکجی گون انکتره قوماندانی طومسون
یاتامه سی نشر اولوش، او دخی باکوی
روسیه بر حجه سی کی تعلیم ایدمک سکی
روسیه حکومت راضیقله و رایه کدیکی
قد ایلمندی.

(۶) بویله قد مخصوصده مترجم.

فکری عقیده اولان جریان هر فرقه دن زیاده آذربایجانچی «مساوات» فرقه سی معروض قالمش «الحاق» مریشک بیقرولربی نشر این «داهلره» بر نرملربی آذربایجان استقلالک مفکوره چیلرینه توجه ایله متشاردی.

مجلس معونان آچیله قدرن سوکرده، مسلکی تمثیل این مختلف سیاسی فرقه و مساک اهلیری معاندن دونوب سوکه قدر آذربایجان استقلالک مجاهدی اولدقلربی یان ایدیلر. آذربایجان استقلالی فکرأ قازاندی!

سیاسی بر فکر اولارق قبول ایدیلن استقلال خلقک ایساته - بنشش؛ قلب و وجدانه یراشمش بر ذهینت حانه دخی کلمه لیدی.

مجلس معونان افتتاحنده، «بر کره» بو کله ن باریق بر دها اینتره؛ نداسی تقدیر آدهنتلی بر طوفان کی قویان آفتشاری؛ مارنک ۱۶ - سنه حریت گونی یاد اولوندیقی زمان جوشوب داشن تورک خلقک بر زمان قارشوسنده، کی مابشینی، ملی اوردومزک باکویه وردودی گوتنده کی، بو بوک ملی بر مابش شکلنی آان او صیبی منظریمی، سوگگی تعطیل زماننده تورک و مسلمان عمله سنگ جانسازانه بر صورتده، گوستردیکی او آخر حینی، اوردونک کجیدیکی، «بر اغمزک بتمه بیکی هر بر برده اختیار قزیرلرک فوجلرک اغزیدن ایشیبین او قیمتدار دعا و تالری گورن و نهایت ۲۸ مابس گوتنده کی او نیطیر، باریمی نماشاندن مدفق ایجون استقلال فکرک آرتیق خلقمرجه بردهینت حانه کلدیکی گورمه مک قطبیا مسکی دکلدن.

هلزک باحاضه کتله عمومی سی، صاحب ادراک دموقراتیسی صیبی بر صورتده منحس ایدن بو ذهینت بر کنتندنرک استقلالک الک مدعش دشملرندن دونوب الک شهلی دوست لریه قدر بووون محالف و معارض فرقه لرک

نهایت شهرزده بولونان ییچارخوف - برزه والکی اوردوسی آذربایجان حکومتک طلبی اوزرینه پانختمزی ترک ایدوره؛ کدی دوغما اوردومزیه شهرمزده کپوره؛ اهالی عسکرلرمزی سه وینقلره استقبال ایدوره.

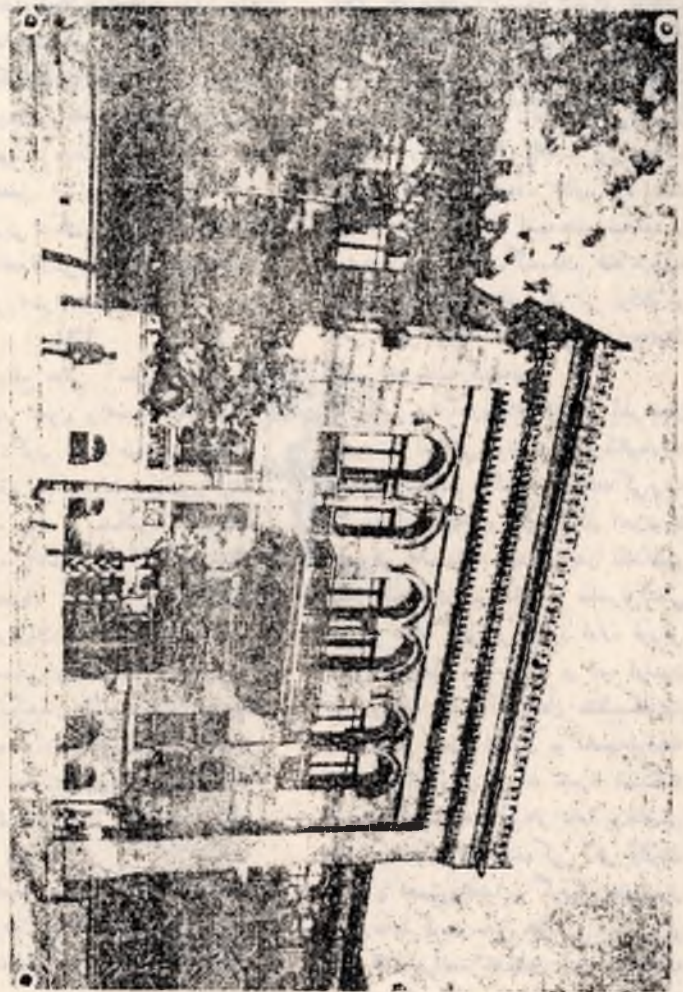
فتحعلی خان حکومتی استخلاف ایدن نسیبک حکومتی دها زیاده بر جدتله کبیزک ایچیده اوتوروبده برینه دو گوشمکده اولان فتح کار قولرله منورمه بنشلاپوره، باقه ویکتر طرفندن اعلان اولونان اقتصادی قیضلی سیاسی زامستوقفا کمال موفقتانه ماسد بریلوره؛ روبه سلوت حکومتک نماینده لری ایله (ده نیکین) اوردونک حاسوسلربی توقیت ایشکله آذر - باجان حکومتدن سلب اولونان ساسی توقیقلر حنی اعاده و بالفعل تطبیق ایش اولوره. سولک گولبرده ایتالیا هنی پانختمزه وارد اولارق معونان و حکومت، نیشاری ایله گورو شهرک استقلالیمز، مذت بر طرفه باندقلربی بیان ایدورلر.

VI

بو قاریدا کی فصلده، بز بو بوک بر جلد شکل ایدمک تاریخنی، مثالیمزک حوسله نه صدیق بر طرزده اختصار ایلدک، بو تاریخک گدیران ایدیکی آیرده دها اولکی فصلرده ذکر ایدیبکمز ملیت فکری ایله حاکمیت ملیه دعواسی محلل خونین مدحلت کچره رک نهایت حارسی بر شکل ییلا ایلدی:

مسل آذربایجان چه بورینی!

ه سه بیه مجلسی تشکل ایدیکی زمان «آذربایجان» دن بالگر تورک عده مرکزیت «مساوات» فرقه سی بحث ایله مش. اتحاد، سو سیالیت بلوفی ایله حمت فرقه لاری ایله حیات ایدرک بالگر زانقنابا اولجوشده فکر ایله متشاردی. مجلس معونان آچیلجه قدر کذا استقلال

لاکړه بازاران جادسده مجلس ښوونان داتړه سی.

و بدینانه اولوق اوزره محضت صورتلرده
 بوونوق مملکتده، بو صورتلرک هیچ بریندن
 روسیهی خارجه پرافتق اولماز. روسیه هر نه
 شکل ایله اولورسه اولسون تکرار بورایه
 ایشک ایتمهجهک، دها بوندان یک سنه اول
 باکوخته دوشکون اولان روسیه بوگون اوکما
 گوز بوما یلیبهجهک. انکتره دخی عسرلر
 دنبری آرزو ایله دیگی زاقفقیا یولی اوزرنده
 تاسی حکمت اولماسه، اهای قود ایشک
 عزمندن بر آن فراغت ایشجهک، نتیجهده بر
 مصارعهدر دوام ایلوب گیدهک، فقط روسیه
 نلک، نه انکتره نلک، نهه سائر بر دولتک بو
 ارض مقدس اوزرنده کی منافی آذربایجانلیک
 منافی ایله مقابله ایلمهز.

معاشر بر آذربایجانلی ایچون آذربایجان
 جمهوریتک استقلالی، اولتحریتی برطاقمادایانه
 اولجولور شیلردن دگلدنر. پارافنده کی رنک
 لرک مدلولی وجهه بو بکی تشکل ایدن تورک
 جمهوریتی عالم اسلامده تشکل ایدن ایشک
 رتدره، که ملت؛ بین المللیت و معاشراتی اساسی
 اوزرنه مستدیگی بر طبریز اداره قوموق
 چهده عالیسنده، بو چهندن بر بده اولسون
 نشان ویرمک اوزره آذربایجان ملکتکسکونات
 بلهسنن بر نمونه اولاروق بو مجموععواسطه
 سیله شهر ایدبورز. بوراده ملتیزک استمداد
 قهرینی گوشرهجهک نمونهلر عادتاً بوندان بر
 عسر اول باکو اراضینده کی آقار آلتونک
 مقدار و اهمیتی قطعاً بو گونگی عالمشومول
 بر درجهده گوشرهجهک علامتله بگزر. او
 زمان قارا چراغده باقمقدن باشقه بر شیشه
 پارامان باکو نفتی سده ناصل صنایع و تجاریتی
 ایله یک زیاده ترقی ایش اولان ملکتلرک
 مؤثر بر مایه جانی اولایلدیه، اینیم که
 عین طورباق اوزرنده، پشاپان خلقک فطرتده

دخی ایشراسته مز آذربایجان زمینسته، دورارق
 مخالفترینی اوقطه نظرندن بوروندک ایسته.
 دیکلرته شاهد اولبورز.

اوت آذربایجان اولجه بر مدیت بله
 دعواسی، دها سوگره بر فرقهده مخصوص
 مجرد بر فکر سیاسی ایکن بوگون بونون
 ملنک مقصدیدر. بو مقصد خارجهده ملت ارتق
 کندیه مسعود بر حجت تصور ایلمه یور. بو
 قدر بلایره تحمل ایشن خلق ایچون آذر-
 بیجان جمهوریتی تشکل ایشن بر امر واقمدر!
 بو امر واقه قارشی هر کس تسلیم اولمالی،
 اوک هر کس اختراع ایشیدر.

VII

بر امر واقع حائی آتش آذربایجان
 جمهوریتی جهان شومول بر ایهته ملنک اولان
 بی تخی، گونگون ثروت مناری، منشیته
 ترقی پرور حافی سایهسته قندب جمهوریتلرک
 هیندن منصف حات بر مملکتدر. بگروقیله
 «آتش مقدسه سایهسته جهان زینتگی اولان
 بو یورده ایدی ده «جذبه دار» ثروت سایهسی
 ایله جهان تجارلرک میدان رفتی ده. بوراسی
 تجاری رفعت منافی اولمقدن علاوه برده سیاسی
 رفعتلرک حولانگهیدر. قفقیا سلسله جبالیک،
 تحت تحفظنده بونان زاقفقیا اراضیندن
 اولدی ایچون مملکتیز شرقیه بر یکدیگرته
 قومشیران ائ قیبه بونش گنر گنده واقع
 اولمدر. بو نقطه نظرندن بوگون جهانجه
 واسع بر مقابله واق اولان چکیشمهده
 بوراسی دخی دول مظنهده حسابلایینی سویه
 ایدن موازنه جدوللرنده هر بر عدد تشکل
 ایلهجهکدر.

جهانگیر دولتلرک دینی نسیم ایدیکلرنده
 زاقفقیا ملتلرندن اوتری آبراختری حسه و
 حقوقک نه کی بر شکل آلاحی حقهده بکیشانه

— آزاد تورك مديني

وطنداشلار . بو مديت نانه چالنامه بر
دفعه بو كشمش او اوچ بو بوي لوي استقلال
و جمهوريتي باشلامز اوسته ديك دونالم!

م. ا. رسول زاده

طبعك بر موهبسي اولاق گبزي قلان
استداد دنيابه اودونز ياز و سون قورقماز
آتش مقدس (*) قدر اصلي بر مديت اهدا ايتين
(*) قديم ابرائيلره بو نريفله بر آتش
مقدس مقبسي موجوددر . بو مقبلك باكم
ده بايل بوروني قارشونده سو اچنده يازان
غاز حنده و اود اواديني خاطره كلر.

بومش تفت لوپولری، مردم بر فوران ایده.
 «بان داغ» ی ایله آذربایجان استنک مساسی.
 همیشه بانار بر اوجاق وار:

— باکو بلدسی!

باکو - آذربایجان پایختی

باکو، بوگون استقلالنی اعلان ایتمش
 اولان آذربایجان جمهوریتک مرکز ادارهسی
 اولدندن سوگره دکل، ده اولدن، قدیم
 زمانلردن بری آذربایجان پایختی - پایختی
 دکهدده، مهم مرکزلدن بری اولوق حیثیت
 دلت اولمشر.

آذربایجان کهنه تنک «اود» مناسده کی
 «آذربیدن آریلدنی ادعا ایدنار، بوراهه کی
 آشکده لری گوستورر، اوشا گورده بو
 برله «اود حفلی» مناسده «آذربایکان»
 و «خود» آذربایکان، ده صکره صرب
 اولار «آذربایجان» دیلدیگی میان ایدرلر.

شمس الدین سسک مرحوم (قاموس الاعلام) ده
 «آذربایجان» کهنه تنک اولجه تیرتک اوزینه،
 سوگره اطرائته، ده صوگره ولایتت عیس
 اولدنی لید ایدیوردهده، بر آز آشاغدا آذر

«قوزغون دگر» (۱) ک ساحلنده، اسکی
 آلبانیا تنک مرکزنده، شیروانشاهلرک پای
 نختنده، آشرون یاریم آطه تنک جنوبده،
 ۳۹۰۵۱ درجه طول، ۳۰۱۲۱ درجه عرضده
 بر طرفدن (مایل)، دیگر طرفدن ده (زین)
 آدیله سولرک مغربین قول اوزانمش، فارشیده کی
 آطه لرک جمابه سیله پانچز گمیلری هر
 نوع طوفانلره فارشی فورویان مرحمتکار بر
 لوجاق وار:
 — باکو بندری!

شهرتلی آذر کدهسی، «اودوسز» یاره
 مودن فورکازه منقهدار آشی (۳) اوزون
 زمانلردن بری صروف، تاریخ صحیفه لرینی

(۱) اسکی تورک لوج تورک کولدن (ایران، اول و
 قسسی، یورکی اولان قسسیه، فورموز دگر، تورک، ده
 تورکجه دیگر و ایده، تورک دگری، ایده.

(۲) شیروان ولایتده هرکی باکو تورکجه برده دون اولی،
 «آلبانیا» دیله معروف و قولمیش اولور، و قولور ایلیجه کورکوز، و
 ایبراسی اولور، و ایلیجه کورکوز، سوگره شامان آتیر، و
 گن تورک سیلا، «ایاصوب» هر، تورکتر طرفدن صربس اولوب
 سکتور و قولمش، و تورک قسسی طرفدن اولور ایتمشر.

(۳) سکر ایلمده، وچ آشی طاسه صوره، و اسانه
 آذربایجان منقاسی ایله علاقه دور، و اسانه، هر همیشه، باکو لوج
 آشی «اودوسز» یاره مودن فورکازه منقهدار، کولک بدن چهر
 و صوره، باکو طس غایه کهنه ایتمشر.

باجانک طوبراغنی و برلرینک مرکب اولدیمی
 مودای شریف ایدرکن دیورک: «...کنک
 طوبراغنی اراضی بر کابهدن اولوب . غاز
 چقاربر برلری وقت قوبورلی جوق اولدیمی
 کیمی. زلزلهری دخی ینک صتی اولوب. قصیه
 لری و علی الخصوص مرکزی اولان نیریز
 شهری دهکده خراب اواشدرد. زمان جاهلیتده
 آتشدکلرینک کترنی و ملکه: (آذربایکان).
 نسیمه اولوناسنی دخی بر آتش دانیس حاندده
 اولان برکان و نفلرینک کترتقدن اندری
 کاشدرد.»

گوربورسنگرکه مؤلف . محترم سزه
 نمایله آشنا برمنظره تصویر ایدور. شریف
 نمایله ماکوه وولایته عائد. دانیس بر آتش
 حاندده بولونان برکان-ماکوه. دهکده زلزلهیه
 سروس فالانده شجاعیدر. بوراده تریز و
 حوالیه نکرهمن بر شی بوق. چونکه او
 حوالیده نه غاز چقاربرلره. دهه لغت قوبورلی
 واردر.

بونی ذکر اسمگدن مفیددر . طبیعی
 تریزک آذربایجان مرکزی اولدیمی انکار دکل.
 اصل آذربایکان اسمک سحاسی اولاجق خطه تک
 ماکوه اولایله جگنی گوسترمگدر.

اومت. ماکوه بالگر بوگونکی آذربایجان
 جمهوریتک پایتختی دکل. اسکی آذربایجان
 قهلمه سنکده مهم بر مرکزیدر. وقتله بو مرکز
 اسکی (میدیا) برینی دونان آذربایجان ساکلرینی
 مقدس آشلری ایله فردرمنی. بو حرارتیه او.
 ایراندن. هندوستاندن و دناست سابر برلرندن
 زائرلر جلب اله مشدر.

ماکوه بوگونده زارنگه. بوگونده معبددر.
 بوگونکی ماکوه زائرلی اسکی آشیلرینلر

کیمی دین حسینی و روح احتیاجرینی مخلص
 ایچون دگل. مادی هوسرینی نامین . آرتق
 طمعلرینی دیوروق ایچون گلبورلر. بوراده کیمی
 ترونی کندی کاشانه لرته آفتیق ایسه بوبورلر .
 بو معاصر زائرلر تاریخک آنکابه لرینی اولفورکن
 هند زائرلرینک گموس بوراده طهس آنشلره
 طاینددن باشقه بر فائده گوزلهیه دیکلرینی
 تحیرت لرله تلقی ایدوره اونور وحرارت سرکر.
 دائرینی قطعیاً آنگلیما زالر . چونکه اونلر
 «عقی» شمک ماشنه فرلابده کندیسی بافان و
 بافلرکن سس چقارمانان «پروانه» (۴) دن دگل.
 جینکلرکی. جیجکلک لری برر برر کروسده
 گللردن شیر. چکن «آری» لردن او گترمشدردر.
 اوندی اجاب ایدرسه بالجهه گیره. هسه بانار.
 مازونه بولاشار فقط آتله طایلزله . (۵)
 چونکه صمود اولارق غازی لغتی دکل بو لردن
 حاصل اولان «ساری حندی» تانیلر.

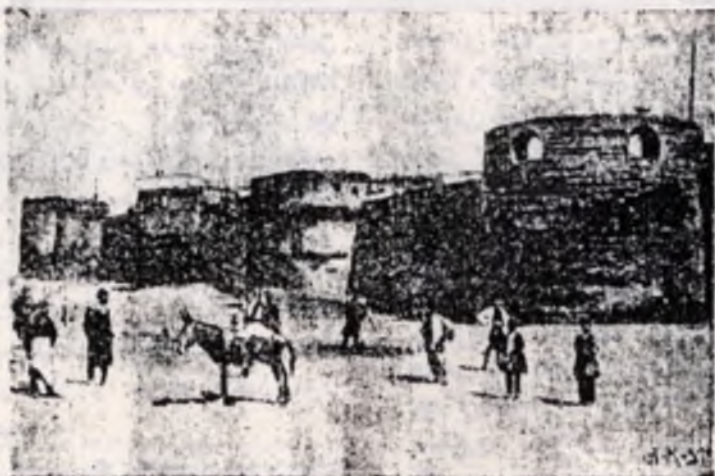
فقط دکوتک مریدلری بالگر بو اوزاق
 ولانلرک زوارلری دگلدر . بورانک مادی
 دکل. منوی آنشلره هندوستان محوسی و ایران
 زردشت لیسندن دهشتانی راحتیاج ودهالوونی بر
 ایتمه مربوط اولان مجاورلر. متکفلر (۶) واردر.

— آذربایجان لیرا!

اومت. ماکوه اسکی محوسلردن اوتری
 شله-ده قیلرشم: قوشو امیرده لیرلره اورویا
 دیستالینردن اوتری شیرمسی جکیلر گل ایسه.
 آذربایجان نوزتیرندن اومری طواف اولونوره
 امل کیمسی. اشکاف اولونور حیات مسجدیدر.
 بو. یزدر امل کیمسی و حیات مسجدی اولان
 ماکوهی عجبا. هیچ بیلریمی ترا...!

۱۳۱۱ م. ح. سحر مشق برونه یامور
 کیم سوخته ایلریندور کور نایله

۱۳۱۱ م. ح. سحر مشق برونه یامور
 کیم سوخته ایلریندور کور نایله
 ۱۳۱۱ م. ح. سحر مشق برونه یامور
 کیم سوخته ایلریندور کور نایله

باکو قلعه‌سی

۱۱

«باکو» کلمه‌سی ایله‌دیکه حاکم دیباچه معروف کلمه‌لردن برسی وهر گشت ووردی زانی او ایسی کی، هر آذربایجانلیکده «بسه» سیر .

بو کلمه‌نگ «بده» و «کوبه» دن مرکب اولان «بادکوبه» کلمه‌قاریسندن محقق اولاراق آیرله‌نی و «یلدوکن» معناه کلمه‌کی معروف در؛ بویه بر «بسه» ک سیی ایسه بوراده حاکم اولان شامان اسن «خزری» و جنودن اسن «کله‌واره» یالری ایش.

قط باکو اسم‌نگ بویه معناه «مالک او ایسی مشهور ایسه‌ده مدققر بویه بروجه نسیمی عامیانه گوربورلر.

ایران مثالبه باکو اسم‌نگ اصلنی ابرام-نیلرک لفظلری «بادکوبه» دن آزادقلری کی بعض تور کچیلر باکولیلرک «بکی» شکلده

بوسواله جواب آلمق ایچون مطوعات عمومیه مزک جوان حجره‌سی عمومی برسورنده گوزدن کیچردم. باکو «عنه» برشی کورمه‌ده. بوگا هوس و جبارت ویردی. مختصرده اولسه باکو‌نگ تاریخی حده بر قاج پابراق قارالیام، دیدیم. شپه‌سزکه بو سفرله وریله‌جک مطومات آذربایجان جمهوریتی پانتک شان و حیثیتی ایله مناسب اولماحق؛ چونگه ال آلتده نه اوقدر مع، نه‌ده اوقدر زمان فرصت واردر. فقط آذربایجان مطوعاتده بوخوسوده ده‌ها هیچ بریزی یازلمادیلندن دوشو. نهم که «قصیده» اولسه، برشی اونون، زنه‌قصی باشلار، مثبت گچیرمزده چالشار، وطن عشق، مملکت محبتی ایله‌سی ایله بوشلاغی تکمیل ایدرلر؛ اوزمان زده عزیز پانتک مزک مکمل بر تاریخته مالک اولمق سعادتتی دیک ایسه‌رز.

تلفظ ايله دكزى بو كلمه يى «باكه» كلمه سندن
آيرىق ايسه بورلر.. عرب مورخلردن سى
لرنيك باي تحمىزى «باق» شككده نىد ايندكر نىدن
دىنى استدلال ايله ديك بىر روايه گوره خىز
نوركلرى طرفىدىن تاسىس اولونىش اولان بو
شهرلك اصلده «باكه» مقالمى بولونان «باكه» كلمه.
سندن ايلرى كىدىكى سويله بورلر. اكر عرب
مورخلرجه «باكو» بىر معروف اولان تلفظ ده
(بىكجىز) لك معربى ايشى ديه ادعا ايد بورلر.
عرب جغرافىو سىن بىر قوت حموى باكو يى
«باكو» بىر شككده قىد ايله مشدر.

ابن الاثير سىزى ايه «كامل» آدى تايه
ربخنده «باكو» شهرى يى (باق) اولىق اوزده
گوسنر بور و ديور كه «باق» سىرجان ايلنده
بىر شهر ده. باقونىك سىرجان تحريفه گوره آران
(بىنى شالى آذربايجان) اولكه سىده كانن بىر ايلك
آيدىر.

آماسىلى حمام اندىن «الهام» ده شىرايله
دىكى بىر مرقه سىده ابن الاثيرك «باق» بى آلاق
بونىك «باكه» دن چىقىدى. «باكه» لده «باكو» بىر
شكك گىدىكى و بونىك ده شىدىكى تور كچه.
مزه (بىكشورى) دىيىك اولدىنى ادعا ايله شىكه ده.
دىكر بىر محرد دىنى باكونىك بىر تور كچه
اولارق (سلطان القرا) و (شاه كىد) معناسه اولارق
(بك كوى) اولدىنى ذكر ايدىر (شاعر شىبانى)
نىك آشاغىداكى.

«بك كوى» ده بىك گورندى بىلى

اول لاه عدار سىم تىلى»

بىتى دىنى استدلال ايجون اقباس ايجور.

«باكو» كلمه سنىك اشتقاقى حقه بو كى
تدقيقات بىجىلى دىكر ملاحظه اىدىنى بونىك دىكر.
قسط بو مطالعه لىك قرىن حىقت اولدىنى
صديق ايشىك مسئولبى بوسىزه آلامايز.

بىر اوله كىلور كه باكونىك قىدىلىكى.
بورده اسكى ايرانلىك، يونانلىك، خىزرلىك، و سائر
قدىم ملتلىك حىكران اولدىنىنى نطره آلاق
باكو كلمه سى فارسجه و باخود تور كچه بىر
اودور بىر كىدىبىه مطلوب بىر سائى باغلا.
مظه سىله حال ايدىله مز.

باكو كىدىبىه بولونان كرك و نىدىك كارى
قدىرى و كرك هىدىكارى آدر گىلر ايله
بىرنىك اسكى دىنهارلى اولان هند آنتىرىست
لر نه باطىع بىلى ايدى. بوى گوسنر ده صرىح
مطومات تارىخه وارده.

بىر بركان خاتىده دائىم آتش صورنده
بو بىر «توشان» باكو آنتىرىستلر «پانجى» قالا.
مازى؛ هم قىلماشدر. بوراسى اولرجه بىر
ارض مقدس ايدى. سوراخنىده كى آتشكه
آذربايجان آتشكه لر نىك انى قدسى ايدى.
بوزاه هند مجذوبلىرىك زوار قىللىرى شىكىل
ايدىر كى كىدىكلىرى سىلمىر.

بو ملاحظه گوره «باكو» كلمه سنىك
اشتقاقى نه بو كىلى فارسجه ده، نه تور كچه ده
آراق صحىح اولماز. بونىك ايجون «سانسكىرمت»
دىنه مراجعت ايدىلر ده مناسب اولور.

سانسكىرمت ده «باكو» كلمه سى رىضا افاده
ايدورمى اىيله بوروز. قسط بعض سىطره گوره
هندسانلردن (كجرات قدىم) دىيىله «بالوه» كلمه سى
«حىقته» دىرغوه معناسى افاده ايدورمش. جوق

حصاری آگدران بارو را که آغازی بو آن در بندر شهر مزگ گوزلکلرندن برستی تشکیل ابدن قوتلنا (دگر معنی) بایلدی زمان بواقص ستمدن همدکور حمام مقابله ساحله دوران دقرقله سی به دوغرو اوزانان بر نوع سنکفر شلر کشف اولوبدی زمان مخصوص مهندس لونک اسکری یونان آثار مصاربه سندن اولدینه ذاهب اولمشلردی. مذکور قزقله سی دخی آدیله تورک اثری ایه ده طرز مصماری وشکل اختیارله (وتدیك) آتاریبی آگدر بوروش.

هاشموف میداتده، قوشاقمه قابوسی اوزرنده مشاهده اولونان رسملر دخی اسلامتدن اونکی بردور قدیمه عائد اونه گرتک.

اسنک نه کی برمه افاده ایلدیکی حقدده موجود اولان بوقدر روانلر ایزرینده غمینه بر شمیری اولان جاهده وه کوبه توجیه معروف اولدینی کی شهرک قدیمکی و کیم طرفندن تیس اولدینی بایده ایرانیلرجه معروف برزوایت وازدر. بوروايه گوره باکو نوشیروان عادل طرفندن تاسیس اولوتشدر. بوکا مقابل شهرک نوشیروان استیلا سندن ده اول خزر حاقالمه تبع برنور کمن خانقی دائره سنده اولدینی ده ادعا اولونمقدده. این الاثرلر با کونک «سفرجان» ایله بر شهر اولدینی ذکر ایتدیکی قدا ایتدی (معجم البلدان) صاحبی (بالوت حموی) ایه سفرجان ایلی: «سفروران»، هلوخنه، باصلوخان کبی (سفروران) مریدر. نور کزلک (بای سبورقان) دیدمکجه: «ایرانیلر (سفرورکان) عربلر ده (سفرورجان) و (سفرجان) دیملر در. شرقه سیجون اوزرنده کائن (سبورقان شهری) خراسانک مرکز قدیم

احتمال ویریه یار که هند مجوسلری معجزنا آتشکده سندن دولایی بوراسه بویه مقدس بر اسم ویرمش اولار. بالخاصه که «اودوسیز مانار» و سندن قوزقمازه اوج آتش افسانه سی دخی باکو آتشکده سنک بولوندی بره ایندا اولو. نور تاریخ مین اولما بان بر زمانه سا بران بر بینه مشغول اولانلر دیورلر که آتشرست زردشتی نرندن بر قافله آذربایجانندن «آبشرون» بریم آطمنه کلرک ساحلن ابکی فرسخه قلمه ده باکو آتشکده سی وجوده گیرمشلردر. (۱) اولرک آتکلانه سنه گوره: «بومعد (بسی باکو آتشکده سی) سبجاق بر طوبراق اوزرنده تاسیس اولونمشدی. بوتون او طرقلر ده کترنله موجود اولان (شبت) باغریله ننگ قارشما سندن حاصل اولمش (قاربولی ایدرون) اواسحه ده کترنله واردی، بوغاز آتش آیلور، با بیوردی. خنی یا لگر طوبراق اوزرنده دگل، بوغاز دگر آچیلر نده ده موجوددر. آلوی بر شسی آناجه همان سوک بوزی آتش آلوب با بیور». باکونک هندستان، ایران قدیم و آتشرستکله اولان علاقه سی؛ آدنک نرهن کلدیکی حقدده ویرین ایضاحات آراسده کوشر بلدی.

بوراسنک یونان قدیم ووتدیك دورلری ایله مناسبتدار اولدینی یلدره، آتارده وازدر. بایل قعده سولر ایزرینده بولونان اسکی قلمه

(۱) «آفام» عرب سنده کور بولوی زاده محمد نواد بوقدره حقدده علاوه ایدور که: «بؤحرأ اجرا ایدیلن تدقیقات شیخه سنده علم عالمنده بر حقیقت شکنده تلقی ایدیلن بوروانک میونسپالی اولدینی و آتشرستک بوساحه آحق ۱۸ صحنی عصرده هندلیلر وهندلی بازیسلر طرفندن ادجن ایلدیکی حقیق اتمسدر».

باکو جواریندن سورخانی کلدینه کی آنشکده نك لیج طرفی

زیاده اهمیت و شهرت مالک آبادی. باکو ایسه
دوند ملحقانندن برندن سایلردی . بو سکا
گورده مشهور عرب مورخلی کتابلرده بو طرف
لردن بحث ایدرکن ددیسه بو بوک اهمیت و بر
دکاری حایله باکوی ذکر ایتمه بوردلر.

قطب یونگه برار باکونک برلمان اولارق
اولدیجه بو بوک اهمیت یسدا ایله دیکی
زمنلرده اولمشدر. مقول استیلانندن سو گره
نیکو خزر دگرنک غربی ایله شرقی آردا.
سده بر تجارت و تراریت مرکزی اولدیقتن
بوراسه دقت و برلشمدر.

ایران ، توران ، خزر ، روسیه سلطنتی
آراستده بر تجارت دهبوسی حای آان باکو
اودرجه ده اهمیت یسدا ایلمشدر که خزر
دگرنک بر آدی ده «باکو دگیزی» اولمشدر.
باکونک اسلامیندن سو گره کی تاریخچه
ویوراده کی آثاره باققدیسه بوراسی شیروان
شاه نامه حکومت ایدن بر سلاله نك ایکنی

اولان مرو اوکسه آقان ماجان (ماکان) نهری
اوزرنده واقع اشغورقان (سورقان) شهری و
غریبه کور نهرنک شرق طرفی محیط اولان
(باسورقان) ایلی تورک بلاد و آثار مشهوره
سندنر ده اجاح ایدور. (۱۲)

شیرک کیلر طرفدن تاسی ایددیکی
اختلافی اولدی کی هانکی سنهده تاسی
ایندیکی ده اختلافی در. بوراسنک معموره اولارق
۱۵۰۰ سنه دن بری معلوم اولدی. حتی بر
روایه گوره میلادعیسی دن ۹۷۸ سنه اول دخی بو
زاده معموره اولدی روس قاموسلرند مقیددر.

III

باکوی ایلك دهه برلمان (ندر) اولارق
عرب مورخلرندن «القدس» ذکر ایلمشدر.
اوزمانلر دریند (که عربلر او سکا باب
الابواب، تورکلرده دمیر قیو دیورلردی) ده
(۲) حسین شاهالدین. «الدم» هرنسی.

پای تختی تشکیل ایلمشدر. ایچلر نده ملک و جهر، شاه خلیل الله کی علم، عرفان دوستی اولان شیروانشاهلر اساساً شماخی ده اوتور بورلر دینه باکو بندر اولدیندن بوراسنه دخی اهمیت و برپوره، اکثر ابوراپه گلپوره، اقامت ایدرلردی. شاه سعیدی، خان سراپی و صوگره شاه اولان باغری شیروان شاهلردن قالمه باقاندنر. شاه سعیدی ایله خان سراینک طرر مصاصبتدن دخی گورولدیککی و جهله شیروان شاهلر زما. تده باکو اولدیجه معمور بر بلده حالتده اولوب، جامع و مدرسه لری معروف ایمن. قاموس لریک گوستردیکنه گوره شیروانشاهلر آتجی عصر هجری ده بورالده حکمران اولمشلردر.

مسجد جامع اسکئی تاسنده موجود اولان کتاهلردن دخی جامع مذکورک د جی عصر هجری ده ناپایلدیککی گورولمکده ایدی. ۸۹۳ سنه هجری سنه ملوک صفویه کندی اولان شیخ حیدر طرفدن شیروانشاه اوزرنه هجوم واقع اولمشه ده، آق قویونلی یعقوب خان اسداده گهرک شیخ موسی ایله مطلوب ایدلمشدر. فقط صوگره شاه اسماعیل آتاسنک ایتقامتی آلمق ایچون شیروانه قوشون چکدره ۹۰۶ جی تاریخده شیروانشاهی مطلوب ایتمشدر. یومظولیت شاه مذکورک وفات سب اولدینی کی باکو قلعه سنکده صوبلر انه گجه سنه یاخت اولمشدر. شهری صفا ایدن صوبلر بوراده موجود اولان ثروت و سامانی نقل ایلمشلردر. شاه اسماعیل تانینک قلندن صوگره برادری محمد خدابنده، ایران تخته جلوس ایلمشدی.

قط برادرینک کلتی موجب اولان داخلی اختلال ده سکووت بولمادیندن ایران مملکت بر آرز صف گمشدی. اسبابولجه انکی برلری بوضفدن استفاده ایدرک سلطان مراد ثانی ایران سفرینه تشویق ایلمشدر، نهایت صقوللی محمد پاشا کی درایت صاحبی رچانک سوزنه باقیارقی پادشاه لالا مصطفی پاشا قومانداسنده بوبوک بر اوردو ندارک ایدرک ایران سفرینه اجازه ویرمشدی. لالا مصطفی پاشا اوردوسی ایله برابر ۹۸۶ جی سنه هجری ده قافقاسیا طرفینه ایران حدودینه گلدی. گورجستان بکلری عثمانلی اوردوسی حسن اسفندیار ایدرک مشهور اوزده میر اوغلی عثمان پاشا قومانداسنده بر اوردونک قازاخ گجه ارش طرفینه شرقی زاقفقاسیا سنه گجه سنه بوب ویردیلمر. اوزده میر اوغلی عثمان پاشا بوراده سه زاره حربه ایدرک ابرابیلرله چارشدی. شیروان، گجه کی شهرلر دفعه مارله الدن آله کچدی. نهایت اوزده میر اوغلی عثمان پاشا دریندی کندیسه اقمسگاه قرار ویردرک اورداده اوتوردی. قریه تارندن کندیسنه کومک گله رشا بران قونلری ۱۰۰۰ حرب ایلمدی. ۹۸۷ جی سنه ده دریندن قانقارق قریه حانی محمد کرای خان ایله برابر شیروان اوزرنه بوب ویردیلمر. عثمان پاشا اولجه باکو اوزرنه بر مفرزه چیفتمشدی. بومفرزه باکوبی آلدی. معاصصری اولان حان علی ایله مقصد سلطانی و سائر طایفلی مملکتک انسانی ایله برلگه شماخی به اسیر گنیدری. قریه تانلری عادت لری و جهله اوزده میر اوغله مساوت ایچون کیوره و عینا ایدور، تکرار گری دویورلردی. بودقه ده اوله بامشدردی. تانلرک دوندیککی خبر آلان ایران قونلری

يىلدى. بۇغالىت اوزۇنە يىرە محمدخان شابرانى
ئىكرارالە كچىرىش ۋىغىمانى فرارزىنى قوغدىق
درىنە قدر ايلغار ايلەمشىدى.

بۇك اوزۇنە ايران خانىرى مئاورە ايدەرك
باكو محاسرەتە فرارورمىش و بو طرفە قوشون
چىكىملىرىدى. باكونك بو محاسرەسى ايسە
عبدالرحمن شرف بك بوپە تصوير ايدىيور:

محاسرەدن اول عثمان پاشا درىنە كىزەش
و باكو محافىزەتە پاداران امرادن احمدىكى
تەين واقمە ايلەمشىدى. باكو محاسرەسى چوق
شىتلى اولمشىدى. (۹۸۸ تەنجى يىلك آخىرلىرى)
محاسرە قرق كون دوام ايلەمشىدى. ايرانلىر قلمى
آلق ايجون نردبان قورمق و طوبراق سورمك
كى محارە تەدبىرلىرە مراحىت ايلمشىدى.
محسورين برەت شىجائەت كوسترەملىرىدى.
لكن ارازاق و مەھمانلىرى كافي مقدارە دكا ايدى.
شەرە اھلدىن برىسى اوق ايلە مکتوب آتوب
قلە ايجدە كى مضافى محاسرەتە خبر و بر
و آنلىرى يوربشە دعوت ايلرا ايدى. زمان اولدى
كە محسورين نەردە كى كىملەرە يىتوب كىنەلرەنى
خلاص ايلسېلر. لاکن احمد بكك عزم و شوق
و جاسوسك بوتوب دە اودە يانە برلماسى سوربە
مجازات ايدىلەش بوئىدىن سوگرە قلمە احوال.
ئىدىن مەلومات آلا يىلمەن ايرانلىرلا ماپوس
اولارق محاسرەدن ال چىكىملرى باكوسى
قورتارمىشىدى. ايران سردارى يىرە محمدخان باكو
محاسرەتە قاپدانە شارائەتە قات ايلەمشىدى
بو آدە صفولرلا سېنانش سردارلرندى ايدى.
اوغلى مەنى آلوب ايرانە كوندەتمىشە.
بو سورەلە باكو قلمەسى ۹۸۹ تەنجى يىلدىن

شماخى تىك اسزادىنى دوشومىشلىر ، تەداركە
باشلامىشلىرىدى. بونى خبر آلان اوزدەمىر اوغلى
شماخىك مەدافەسى ايجون مەخسوسى قوت آيرارق
دەشمى دىقە ايدە يىلمىش ، كەنەسى لوازم و تەداركى
دوزەلدە بىلمك ايجون درىندىن باكوە اىنە يە
فرار و برمشىدى عثمان پاشا اوغلى (۹۸۷-۹۸۸)
سروسزجە باكوە كچىردى. و قەنوسى عبدالرحمن
شرف بك ائىدى «تارىخ عثمانى ائىچىن مەجموعەسى»
ئىدە بو مەخسوسە دېور كە : «اوزدەمىر اوغلى
دەمىر قوبدىن باكوە ائىدى. خراب اولان قلمەنى
تەمىر و داغىلان اھلىنى تەين و جمە ايلەدى.
باكو اھلىنىك تروت طەبىئەتەن استفادە چارە
ئربى دوشوندى. تەبىئىلرنى سىطايە مەقلمە يە
بەغلادى. ايلك مەخسولاتى و بر كوبە دوتەنى و
سائر و بر كولىرى تەظم ايدەرك خزانە جەلى
كچىر چقارتىدى. عسكرك مواجىنى و قلمە تەمىرنە
چاشدەردىنى غەلمەك اچرىنى و برىك ايجون كافي
مقدارە سىرمە حاصل اولتمىشە.»

اوغلىنى باكوە اوتورمقە برابر كورنەرنىك
اوتەسە قوت طوبلاقمە اولان سلمان خانى دىنى
راحت براقق ايسە مېوب غازى گرايى بر مقدار
عسكەرلە اولك اوزۇنە كوندەتمىشە. سلمان
مطلوب ايدىلىدى. بۇك اوزۇنە ئىكرار ايدە بر
قوت تىكىل ايدەرك سلمان خانالە برابر يىرە
محمدخان قوماندانە قوتلى براورد و ايلە ايرانلىر
ئىكرار كور نەرنى كچەرەك شماخى اوزۇنە
يوروش ايتىلر. شماخى مەقابندە واقع اولان
بو بۇك بر محارەدە عثمانلى قوشونى مغلوب
اولوب اوردو روساندىن چوق آزادەم قورتولا.

باکو ده، شیروانشاهلار طرفندن انشاء اولدولش سراپده ۴۰۰ سنه لك ماشینی
تمثيل ایدن آیده صحت. محكمه دائره سی.

ساح شهبیری اولپاچلی حشر نری باکو قلعه سی
بروجه آتی تعریف ابدیور:
«باکو قلعه سی مصوفی قراله قارشى داراشاه
طرفندن بحر خزر ساحلنده برشته عالی اوزرنده
مربع الشكل اولارق نالایش برتله رعنادر.
ایچ قلعه سینک غرنه فاظر برقبوسى واردر. حدید
مخجوانیدنر. (تخجوان ابری) محبلی بدی بوز
آبدیور. شمش قله آتی بوزیدنر. دیوارینک قدی
بوز اراع مکیدر. قیاورنده اولدیندن خندق
بوتمدر. لاله ابریسنده طوبراق اورتولی شمش قدر
اسکی ابو واردر. (حیدر شاه جامی) آدله برده جامع
مارسده ماره سوزر. خان کاروانسرا) حمام و
سازرندن نشان بوق. لکن دریا کتارنده کی
راط ۱۱۱ یویوک کاروانسراسی. ییک قدر ابولی.
باغ و باغچسی، جامع، خان و حماملی چارشى و
بازار. بر شمر مسموردر که اوچ طرفی سورابه
(۱) شهرک عسکری اولمايان دیکر قسمی که
اود حصارلی ایش:

اغیاراً عثمانی تحت اداره منه کچمش در. باکو
۲۳ سنه دین زهده عثمانلی اداره سنده فالقدن
سوگرمه تورنگه ایله ایران آراسنده عقدا لوتان
مسالسه ایلجای اولارق عثمانلی اوردوسى بووا
لردن چنگله نوك باکو نکرار صفولرک اداره منه
کچمشلر ۱۰۱۷ تاریخلی برکتابه شهر سورنک
برنجی شاه عباس صفوی طرفندن تعمیر ابدی کی
کوستر مکنده در.

IV

صفویه دن سوگرمه بو طرفلرده طواضع ملوک
عمله گلوب آذربایجان ولایتلى برر مستقل و نیم
مستقل خانقلر حاشیه باشار کن باکو ده چی اوزون
بر زمان خالق حاشیه باشمش در.

باکونلک اوزمانلرده نه کی رحبانله باشدی
مشهور نوروک ساختن او گرمه ییلور:
۱۰۵۷ سنه هجر سنه ده کویه گمش عثمانی

محافظة اولوب اوج قابوسى وارد. شماله
 آچيلان كيلان قابوسى، جنوبه باب الاوب قابوسى
 غربه درياكتارنده ليمان قابوسيدر. بورادن يدي
 عدد يوك مئاره كوردونمكده ايدي. اوج حماسى
 وارسه ده، (ميرزاخان) حماسى غابت خوشدر.
 چارشى و بازاری اؤقهر مزين دكلدر. لكر مصفو
 سرحدى اولديندن شاه سون، ديز جوكر عسكر
 لرى وارد. شروان اباتنده باشقجه خالقدر.
 اوج يگ عسكر و اون ايكي حاكمى (اوزده چال
 يكي) وارد. باشقجه قاضى و يدي حاجبى
 وارد. مرقاج كره مصفوقراغى قارشى (ابدل)
 نيزندن شاققارابه گلوب كيلانى و باكو تاجه لرنى
 تپ و غارت اينمئدر. چوكه قرشى طرفى
 اوج بوزمبده مصفو دياريدر. حنى بولمبى اوز
 دمير زاده قبح ايشش اينجده عثمانلى اردن
 قاداباشا حاكم اسكن عحكك ايريك انشوقيله
 مصفوقراغى گلوب باكو قلمه... محاضره
 اينمشه ده اولنله برابر عجلرده دندان يفتدن
 كچيرلمئدر. حالاكيمكلى ساجل بردد بر
 يشنه عالى اوزرنده طوروز، شهرت هواسى سيلجه دره
 چونكه فضائرنده بريح، كنان، باء، بوستان
 حاصل اونور. اما صوبى هت باغى فوقار،
 شهر قريده يدي برده هت معدلرى وارد
 كه هربرى برلوندن. صارى، قرمزي، قره..
 الخ. تاجه لرندن مسكر مسدان، زيب و اجسى
 اهالىسى شمع عمل شمع روغن باقمور هب
 قره هت باغى چراغده باقارلر. حلقى غابت
 تدرست و تيروردن اولدقجه دئيرلى ده وارد.
 شبرى اون سكرنجى اقليم عرضى حدودنده در.

اهالىسى اكثر باسيدر. بوقه ايله دمير قابو
 آراسى درياكتارندن دورت منزلدر. آرالرنده
 (مسكر) تاجه سئنگ كندلرى معموردر. اهالىسى
 كوچه تور كمانلردر. اوبالريه قونوب كوچرلر.
 (شاوران) شبرى باكونك شرقده و اوج منزل
 مسعوددر. ششاخى شبرى ده شرقده
 اولوب دمزنلدر. كيلان ده شمالنده در. باكو
 شماخنگ ندر و اسكهميدر، چين و خطى ايله
 ختندن، صفو ابلى ايله رتان شهرلندن، قالماخ
 قلغاق و مصفوديارلرندن، الما المجلر و كارباقر
 باغ كئيرلر. مصفولر دائما باكو سه كلوب
 اكودن سوز (دوز) نفت، زعفران، اييك
 حرير، آلوب (مصفو) به كوتور بورلر. مصفو
 اموسفوا الميجلرى كلوب رهن (گرو)
 طورلر. مصفو ديارندن سموره باق ديشى.
 سنجاب اكثر با ايرانه باكودن چارلر. بر
 قسى ده كيلان دن چقار. باكو تاجه لرنده
 حنى شور برلر وارد. آدم و باآت آلمغى
 مذوب بر آرديره، باقلارى بانار كاربان
 حنى بهسى برلرى جفر ايسده رك (قازبارق)
 تجره (قراجه) قور، طاملرى زيننگ درارندن
 بر آيدن، بيشر، عجب حكمت خدادن.
 بعضاً مصفو قازاغى كنارى سالى كميلره
 كور بى ايله كلوب باكو اطرافى تپ و
 غارت ايدلر. بورادن آلدلرى اسيرلى كيلان
 بازارنه آباروب اوراده ساتارلر. نهر كائى طونه
 قدر وارسه در ديتلكى اوقدر دكلدر.
 اولاجايى بو تعدادى ويرديكن سوگره باكونك

تختمن ده تقييات و بر بور. اونك ساختنامه گوره:
«تخت باغي مدهلری بردن قابايه رق چقار.
كوجوك كوللر تخت باغي سورلك اوزرنده قابيغ
باغلار. تخت باشقچه امانت اولوب سنوی شاهه
بدي يلك تومن آقچه كشيرير. نفت امينك آدملىرى
بو كولجكزلرك ايجنه كيروب گيجه لرى نغنى
يغارق كچي طولونغيرنه دوله برورلر. سوكره
جوني نجار آلوب ديار ديار كوتورورلر. سكر
رتكهده تخت اولور. لكن سارى تخت غايت

كيجه لي، گوندوزلى نكيا نغرى واردر. چونكه
آتش دگره الى باه بائوب سونمك ييلمز. آنك
ايجون تخت مدهلر نك كنارنده طاعنر كچي
قوم تپه لرى آماده طورور. تخت مدهلنه بر شراره
اسات ايله سه همان جيله رعيا يئشوب اوزرته
طويراق آتازق سوندر برلر. باشق علاحى
بو قدره.

اولاچيلى نك ساختنامه سنده بو قدر نغرم
اولونان باكو نغنى حقهده غرب جغرافياچي لرى ده

معلومات و بر مشلدر. مسعودى نك
«مروج الذهب» نده بو خصوصه
تقييات و بر يلمديكى كچي «واقوت
حموى» نك معجم البدائنه ده اضاحت
واردر. «واقوت» نك اضاخاته گوره
باكوده پننججه ايكى تخت مسر
وارمش كه برندن سارى و آء
تخت. ديكرندن قارا بحوه بئيل
تخت چقارش. «مسعودى» بورادن
باشقعه هيچ بريسنه آء تخت
چقارش نغنى ده علاوه ايجور او.

باكوده، شيروان شاهلر زماننگ يادكارى بولونان
سرايىغ بر كورونوشى.

مقولدر. سياه تخت شاهنغر كه ايران ديار نك
اوزتگستان، عراق، كوردستان، گورجستان،
داغستان، آل عثمان سرحدلرنده كچي قهه ره
گوتورولوب اطراف نغره چراغان ايدرلر. دشمن
هجوم اينديكده اوزرلر نغ و آباء آ نغله نغنى بود.
غان و كچه اشيا آتوب آتشارلق ايدرلر. تخت قهه
مهمانى ايجون لزوم ايدر. حتى شاه حضور نغده، در
دولت نغده بانان مشطار هب باكو حنندنده. نك

هجري دو قونجى عصرده «الباكوى» نك
«دبغه گوره گونده چقارلان قارائنگ مقدارى
كچي بوز قاطر بو كچي ايش. «دبرندنامه» دن
فلسله محمد قواديك دبور كه باكوده كچي تخت
منغرى ايله طوز مدهلرى درند اهاليه عاندر
«تخت ابدى» هجري ۱۰۰۳ تزيخلى بر كتابه دن
چقاريلان معلوماته گوره بوللر سيدلره تضييع
ايدمش بروق ايش.

(*) «آقام» غزه سى كوپرولوزاده محمد قواد.

روایت کرده اسماعیل مفوی امضایه اداره
روحانیه غورنامه مجلسی دفترخانه ستاد اوراقی آراسته
محفوظ واقع نظر اوقات فوبولردن برنجه سی
نازه میر جابطنده مدفون بولونان شیخ حضرت
زینة وقت ابدلمش ایش.

۷

اولیایلی مرحومک حکما بنده آکلادق
که روسلر ناکونک غتته بک اسکي زماندن
بری گوز دیکمترلر اوزاق زاملردن بری
بوراسنه بر طاقم هجوملر و تجاوزلرده
بولونشلردر.

۱۰۰۰ سنه اول ۹۱۴ سنه میلادینده
قبیز (افغور) زمانده روسلر کوبه دوغرو
سفر ایشلردر.

۹۴۲ هجری سنه باکو و شیروان ولایتک
زنگینکی تکرار روس قزاقلرک طسینی
حلب ایدرک بورالره آقین ایلمش و کور
نهری ایله تا (ردع) شهرینه قدر ایشلردر.

۱۵۵۳ هجری سنه حاجی طرح روسلر
طرفدن آیشلردر. حاجی طرحک آلدینی
مدقب روسلر ایران ایله مناسبت تجارینه
گیرمک ایستملره بویلهده باکو اطرافه
هجوملری آیشلردر.

۱۷ هجری صرعه باکو ایله شیروان مشهور
استکارازین قوماندانده کی قزاق آقچیلرک
تصرفینه دوچار اولمشدر. ارازین دستسی
اشلوزارله باکو ساحله ایشور. کور نهرینه
کلپور، ساحلری یسما و تاراج ایدرک موقت

غبلر احرارندن سوگره قویوب چکیبورلردی.
بووک بئرو سیاسی گیش بلانلرک
جزئده خزرده گزینه چوق اهمیت ویرردی.
بوراسی شرق مملکتلری ایله برتجارت بولی
ابدی. حاجی طرحان (ووبووده) نسی موسین
پوشک ۱۷۰۰ هجری یله امر ایدلمشدی
که طرفی شامخالی ایله مناسبت تجارینه
بولونسون. بو آندن اعتباراً اورتا آسیامالکی
ایل مناسبت تجارینه آرتزوق چارک دانسی
دوشونجه سی تشکیل ایلمشدر. بو مقصدله
۱۷۱۵ هجری یله قیاز (به قویوب چرکاسکی) به
امر ایدلدی که اورتا آسیا به دوغرو سفره
حاضرلاسن. کندینه نسی زمانده بوده
ناشردی که جیحون نهرینی اسکي مجراشه
سالارک خزر دگزینه آقیدلماسی ایچون
تدیرلر گوردسون. ۱۷۱۸ هجری سنه ده
نه بویه بر مقصدله (وولینسکی) سفیرک صفتیه
ایرانه گوندرلدی. (وولینسکی) ایران ایله
تفصیلا نانش اولدی. عودتده بیروی خزرک
ساحلری دوتابه نشوق ایلهدی. بوقه بورالری
افغانلر دو ناظره دیه جاری اندیشه برانیدی.
چار (وولینسکی) نک توصیه لریه قولاغ
آسدی. بالخاصه که شامخال عدل کرای بوتون
داغتن حمانلری نامه المچی گوندروب عرض
ناصیت ایلمشدی.

بوک اوزوریه بیرو (وولینسکی) به ایران
سفریه حاضرلانیه بی امر ایلمشدی. سفره
حاضرلق کورنش. فقط سوگره ایرانه حرب
اعلان ایشک تیتدن واز کچیلرک داغتنه کلنگه

اوردولریڭ قوماندانلارنه مشهور (جیچانوف) نین اولوندی. جیچانوف برکزه روسیه اله کیمیش اولمیشی حالده ترک اولونان بحر خزر ساحلرینی تکرار مصلحتلرینک فکرینه دوشمیشی. ۱۸۰۵-سنسی یاز زمانی گنرال سماپور (زاوا-لشین) قومانداننده ۵۰۰۰۰دن عبارت بر قوه طولیمارق کمیلده اسطاسیله باکو اوزرینه گوندردی. اوزمان باکو نڭ خانى حسینقلی خان ایدی. (زاوالشین) باکو به باقتلا شتجه قوماندان باکو به کومک کلدیگی خبر آمدی. بوخیری آلتجه نعره ایشمک حساسیتی گوندرمیه رڭ شهری قوبوب چکلدی.

ازوالشین نڭ بوصورته چکلدیکنی خبر آلان گنرال (جیچانوف) نڭ ترک آجینی دونمشدی. حته لنگبه بمقاروق (زاوالشین) شدلی عتالرده بولوندی. قش دوندیگی آلدیریه رڭ ۱۵۰۰ قدر بیاده ۲۰۰۰ آتلی قازاق و اونه قدر طوب ایله اوزی بالذات باکو اوزرینه کلدی. بقابر آبی ایدی. جیچانوف یلردی که شدتله حرکت ایشمسه (زاوالشین) نڭ رجعی بگی رام ایدلمش بحر خزر ساحلده کی قائلره سوء تاثیر حاصل ایدره، حرکت گنراره بونڭ ایچون او، روس سلاحنڭ قوذواعتبارینی قوندرمک ایسته بوردی. جیچانوف حسینقلی خان ایله سابقده تاتش ایدی. حاته خیر گوندردی که:

«باکو به گلیور» یا باکو بی آلاچقم، باده که اوزاده توله جگمه.

بول اوزرینه جیچانوف شمشاخى خانى مدعتلی خانڭ بیعتی آلدی. شمشاخى داخلرینی ایلر باکو خانلارنه داخل اولدی. ۱۸۰۶ نجی

اکتفا ایدلمشدی. بوبوک پترو ۱۷۲۲ نجی ییلده طارقی شاه خالی عدل کرای نڭ دعوتی اوزرینه داغستانه کلدی. صولاقده استقبال ایدلدی. سوگرما چارڭ محفلی درینده دوعرو گیتدی. بولده (قاناتق) خانى سلطان محمود مقابلهت گونتردیکندن دفع ایدلدی. بوبوک پترو دریندی آلوب اوزاده چه قبتلامشدی.

پترو باکو به چوق اهدیت ویروردی. چارگنرال (ماتوشکین) امر ایدلمشدی که: «سجیلا باکو به گیت. مذکور شهری آل. الله باردیجک اوور، شهرت آجازرینی آلیر. گوندربرسک».

۱۷۲۳ نجی ییلده (ماتوشکین) باکو بی ایلشدر. اوسنده ایران ایله غنذ اولونان بر مقاوله مویججه باکو ایله دریند روسیه به ترک ایدلمشدر.

۱۷۳۲ و ۱۷۳۵ نجی سنلرده چاریجه (آتا ای آتونا) زمانده غنذ اولونان رشت مشاهده نامه نه گوره باکو قوبا و دریند تکرار ابراه قاتارلشدر.

بوصورته شمالی آذربایجان چکلش اولان روسیه بوبوک (قاریبه) زمانده تکرار عودت ایله مگ باشلامشدر. ۱۷۹۶ نجی سنده گنرال (زوبوف) دریندی آلمشدر.

۱۸۰۱ نجی ییلده گورجستان روسیه به التحاق ایشمیشدی. بو حال اوزرینه بوگونکی آذربایجان جمهوریتی تشکیل ایدن آذربایجان قلمه سی بالخاصه هر نوع هجوملره معروض قالان باکو - شبروان ولایتی آرتق ایکی آتش ایچینه قالمشدی. شو سرده روسلرڭ قفقاسیاده کی

روس اوردوستك قوماندانلى و ئېغەنەندە لولان (ژوالبىن) اوزبى اودرچەدە ايتىردى كە بوئون عسكرلرنى طوبلاوب ئەسك گىلرە اوتوردارق قاچدى طارقى شەخالىنى واسطە بىلە روس جەتە ائىلەنە چىكىلدى.
 (چىچىانوف) نىڭ سوزى دوغرو چىقىدى.
 «باكودە ئۆلدى» بو وقىمە خەتتە تارىخىمە بىر

سەسى بانوارىڭ آخىرلىق طرف چىچانوف باكو سورلى باتتە ابدى. حىيلى خان خىر كۆندىدى كە شەرى تىلىم ايدىبور. كىدىسىدە تابع اوليور. قورالڭ ۸۸ نە شەرك نىلىمى اېچون كۆن تىس اولونمىدى. تىن اواولتىش كۆندە، روس تارىخىنىڭ بازىقە كۆرە، (چىچانوف) باورلردىن بانگىز (ئەرىستوف) ابلەرلىككە برە

باكودە، شىروانشاھلر زمانىدىن قالما خانىرانىڭ دىگر كورونوشى.

«ئەزان» (مىنبە) دىخى روابت اولونمىقىدە.
 (چىچىانوف) نىڭ باشى كىلەرك حىيلى خان طرقتىن شاھە كۆندرامىشى.
 قىملى شاھە روابت ابدىبورلىكە . قىش كىچەلردىن بىرىنمە قارىشىندە مقال قىنقاسدان آنان تا كوار خىرلر اوزرىنە اوبوما بوب، صباھە قىر، اندە، ماشاۋدى. كولى، فۇردا پەرق، مەكدر و دالتىن بروضىنەدە اوطورمىش؛ تا كەمىياخ خروس ئرنىڭ باگلابىنى كورونچە ماشاىى مئقالە اورارق

بىر قازاق خىرى ابلە برابر باكوڭ قەبۇنە دوغرو كىندى
 اوردوبى كىندىدىن اوزاق بىر مەقەدە براقىدى. حىيلى خان دە كىذا كوچوك بىر مەتتە برابر اولدىشى حالە قىيازى استىقال ابلەدى. طرفىن ياقلاشچە خانڭ توكرلردىن بىرى طىبانچە ابلە ووروب كىترالى همان اوراندەچە ئولدىردى . اونڭ آردىنچە (ئەرىستوف) دە ئولدىرىلدى. قازاق قاچدى. كىترالدىن سو كۆرە

ای حدها، یامریکش، باورا!...

ده، نفر ایلمشدر.

گوش دوغونجه گئرال چیچیاوفک کیلمش
باشی بای تخته کلپور، دبه خیر آلمشدر.

گئرال چیچیاوفک بوجراسنی و (زاوا-
لشین)ک اوسورته قابئاسی خیر آلان گئرال
(قلازه ناپ) بووقه دن روسیه اعتباری ابجون
حاصل اولاجق سوء تائیری ادراکه بر قوه
طوبلاوب باکو اوزرته حرکت ایله دی ایه ده،
طارقی شامخالک تدیری و دوستلی سابه نده
پالگنز دریندک آچارلربی ملاحرب مقاومت
تسلیمه آلدی. فو با ایه باکوه دوغرو ایه
حرکت ایلمیشده.

(چیچیاوف) عوبنه گورجستان فوماندا لفته
گئرال (قودوویچ) تئین اولوندی. (قودوویچ)
اوججی دمه ابدی قفقاسیا به کلپور دی. (قودوویچ)
(قلازه ناپ) ی چاروب برنه (بولقافوف) ی تئین
ایله دی (بولقافوف) باکو اوزرته کلدی. شهر
مقاومت گوسترمه بو ب تسلیم اولدی. آگلانلیدی
که گئرال (چیچیاوف) ک قلی حبسقلی خانک
رضاسی و خبری اولمان قارداشنگ امیر حمزه
آدنده بر نو کزی طرفدن خود سراه بر صورتده
اجرا ایلمشدر.

باکو ۱۸۰۹ جی سن سئستابرک ۳ نده
تسلیم اولونمشدر.

گئرال (چیچیاوف) ک باشز بدنی اولجه
کومولش اولدیشی مزارندن چاریلارقی ارمنی
کلیسانه دفن اولونش، سوگره ده ۱۸۱۱ جی
یلده قلیبه قل (سیون) کلیاسی دائره سنده
یاسدیرلمشدر.

یلدیگمز (سیبایوف قاتانی) همان مقول

گئرالک نامه اولارق یلمشدر

۱۸۱۲ جی یلده گلستان معاهده نامه سی
موجینجه درینده فو باه گجه شکلی، شیروان
خالققری ایه برابر باکو دخی قلمی صورتده
روسیه ترک ایلمشدر.

VIII

قدیم زمانه تدیری گوربسی قیجادیسی باکوه
بو صورتله مالک اولدیغدن سوگره روسیه
حکومتی بوزنه قدر بوراسنی الهه بولود بر
مشدر. بوزمانده باکو ادارتاً شکلدن شکله
کیرمشدر. ابتداده (بری قایسینی قرای) دینن
ولایت مرکز لرندن برستی تشکیل ایلمشدر.
بعده شمخنی غورباننگ اویزد شهر لرندن
برستی حکمنده قالمشدر. دهاسوگره بو بوک
شمخنی زلزله سن متعاقباً باکو غوربیا بر کزی
اولوب غوربیا طور دائره سسی ده بورایه کیر
چودولمشدر. ۱۹۰۷ جی یلده باکونک گوربسن
گونه آرنمقده اولان اهمیت فوق العاده سی
نظره آلتارق (قرادوناچالسوا) نامیله غورب
ناطوره تابع اولیاریق بر ولایت ممتازه حانه
قوبولمشدر

باکو مهم بر تجارت مرکز و علی الخصوص
غنی ایه معروف اولارق چانه شهرت بولمشدر.

قتدن علاوه تا قدیمدن بری ایران ،
تورکستان و روسیه بوللری اوزرنده بر ققنه
مواصله و مائله اولدیغدن علاوه بوراسی
قفقاسیا مسلمالارینگ علی العموم و آذربایجان
تورک لرینگ علی الخصوص مهم بر مرکز عرفانی
اولمشدر.

دولتہ مراجعت ایلدیش ! ایگیت قارداشلاریمز
 وقتده بشتهرك توری پاشا، مرسل پاشا و خلیل
 پاشاڤ قوماندهانده اولارق ۱۹۱۸سنسی
 سیار آبنڤ ۱۵نده قالمی برمصاده دن سگرمه
 باکو تکرار اصل صاحی اولان آذربایجان
 تورکرنڤک اله کچمشه در .

باکوڤک استردادی آذربایجان استقلالڤک
 بوزده دوفسان تأمین استقبال ایلده بکمی گوتدر .
 باکوڤک اهمیتی اشبو مختصر مطالعه دن
 کوردیکمز کی بالکمز کچمشه دگل
 دها بوبوک وثیفه سی گه چکده در .

مقدمتاً باکوڤک آذربایجان ایلاردن اوتری
 برامل مسجدی اولدی بی ذکر ایلده شدیلک ؛
 فقط دوغرو و دها صحیح بر تریفله :

باکو تورکلنڤک شاهراهی اوزرنده واقع
 سونمز آنشلی ایله بانان بر امل مشایدر که
 هیزلا دله کی اونڤ بوتون آذربایجان بوتون
 تورکلک ایلچون دائمی بر صورتده ایشیقلا ناماسیدر
 م . ا . رسول زاده .

بکی آذربایجان مکتبی، مطبوعاتی، ادبیاتی،
 صنایع قسبه و صحنه تماشایی هب بوراده شو
 و نما بولار قنایت آذربایجان تشکلات اجتماعیه
 اقتصادیه و سیاسی دخی بوراده نا دوئمدر .
 روبه اهلائی ظهور ایتدی که ایلک زاققاسیا
 قورولتایی بوراده طوبیلا بوب مرکزی مسلمان
 قومته سی دخی بوراده تأسیس انیش . آذربایجان
 معناریت فکری بوراده محکمه شتهرك، محتا .
 ریتیلر بوراسی آذربایجان دنڤک آیرلماز
 بر نفاسی، بی نیتی اعلان ایله منلدر .

بوفکره قارشى مبارزه ایلدن بوتون روبه چی
 فرقه لر مختلف نوع و شکلار له باکوڤک آذربایجان
 بی نیتی فکریه قارشى مبارزه ایله مشله بو
 مقصدله باکو تورکلرنڤک ناشه مدت قاجه سنی
 آجینتلار و نکولی مسلمانلاری آئی آی نعام
 مسیق و اسارت آلتده بو ودر منتلاردر .

نهایت باکو بی قورنر مق ایلچون بکی
 شکل ایلدن آذربایجان حکومتی تورکیه

باکوده، عریکاری برطرز معمارینده پایلمش دهریول موسی .

Mündəricat

Ön söz	
Xan Sarayının təslimi	
Bakı məsələsinə dair mülaqat	
Bakı haqqında Azərbaycan hökumətinin notası	
Bakı xəbərləri	
Vətənimizin iki simayi-möhtərəmi	
Ağaoğlu Əhməd bəy	
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin	
Azərbaycan paytaxtı	
Tarix elmləri doktoru, "Bakının tarixi" əsərinin müəllifi Sara Aşurbəylinin rəyi	
İran və biz	
Azərbaycan və İran	
İran – Azərbaycan	
Azərbaycan Cümhuriyyəti	